

DEARVVAŠVUODA JA
FUOLAHUSDEPARTEMEANTA

St.dieđ. nr. 47 (2008–2009) Stuoradiggái, kapihtal 1, 3 ja 11

Ovttasdoaibmaođastus

Rievttis dikšu – rievttis báikkis – rievttis áigái

1 Čoahkkáigeassu

Dán Stuoradiggediedáhhusas leat dálá ja boahhteáiggi dearvvašvuoda- ja fuolahushástalusat guovddážis. Váldohástalusat leat čadnon sihke divššohasperspektiivii ja servodatekonomalaš perspektiivii. Dán guovtti perspektiiva ektui lea dán stuoradiggediedáhhusa vuodđun ahte dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis lea buoret ovttasdoaimman dat maid vuosttažettiin ferte ovddidit boahhteáiggis. Ovttasdoaimma očcodeapmi ii mearkaš ahte dálá bálvalusain eai leat kvalitehtat dahje ahte eanaš divššohasat eai dikšojuvvo bures. Lea baicca buorre dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus mii galggašii ovddiduvvot vai šaddá vel buorebun. Diedáhhus ii ge oaivvil ahte ahte ovttasdoaimmandoaimmat galget leat aktoráddejeaddji ovdánhttinperspektiivan boahhteáiggis. Olu divššohasat leat sorjjavaččat das ahte ovttaskas bálvalusbáiki fállá buriid bálvalusaid. Dát nanu ángirusšan buoret ovttasdoaimmamis ii galgga suoládit fuomášumi kvalitehta- ja ovddidanbarggus mii eambo čadnojuvvo ovttaskas bálvalusbáikki fáldagaide.

Hástalus 1: Divššohasa dárbu koordinerejuvvon bálvalusaide ii devdojuvvo doarvái bures – biđgejuvvon bálvalusat

Olu dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa divššohasat ja geavaheaddjit dárbašit koordinerejuvvon bálvalusaid nu ahte iešguđet bálvalusbáikkid addet iešguđetlágán bálvalusaid dávjá maiddá oanehis dahje guhkit áiggi vuollái. Eai leat vuos nu olu vuogádagat main lea ollislaš vuohki deavdit divššohasaid dárbbuid koordinerejuvvon bálvalusaide. Dattege leat olu vuogádagat mat leat oaivvilduvvon iešguđet oassebálvalusaide, ovdamearkka dihte juohkin iešguđet organisatoralaš ossodagaide, ja sierra voigatvuohta-, ruhtadan- ja IKT-vuogádagaid. Dasto dulkojuvvo bálvalusa ulbmil iešguđetládje. Stuora oassi spesialistadearvvašvuodabálvalusas lea sihke organiserema ja doaimma dáfus, báidnojuvvon das ahte dat lea mediinnalaš dálkkodeapmi. Suohkaniid dearvvašvuodabálvalusas ges deattuhit mihá eambo divššohasa funkšuvdnadási ja hálldašannávcca. Divššohassii/geavaheaddjai lea dán guovtti ulbmilformuleremis goabbatbeallásaš sorjjavašvuohta. Muhto go ulbmil áddejuvvo iešguđetládje de sáhtta dat dagahit ovttasdoaimmančuolmmaid, dannego váikkuha gulahallamii ja makkár váttisvuodaid das berrešii deattuhit. Vaikko leat ge mañemus jagiid oččodan buoret dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ovttasdoaimma, de moitet ánkke divššohasat ja geavaheaddjit ovttasdoaimma dávjá heitohin, ja dat dáidá leat dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa stuorámus hástalus. Hejot koordinerejuvvon bálvalusat mearkašit heajos ja unnán beaktilis resursageavaheami.

Hástalus 2: Bálvalusat deattuhit buozalmasa ráddjema ja eastadeami menddo unnán

Dearvvašvuodabálvalus deattuha sakka buozalmasvuoda ja mañelkomplikašuvnnaid dálkkodeapmi, ovdalii dakkár fáldagaide mat veahkehivčče divššohasa hálddašit ja unnidit bistevaš buozalmasvuoda. Praktihkalaš vuoruhandilálašvuodain čájehuvvo ahte buozalmasa eastadeapmi ja jođanis ángirusšan, vuoittáhallá eanet spesialiserejuvvon ja eksponerejuvvon fáldagaide ektui.

Mis eai leat vuos doarvái buorit vuogádagat analyseret ja mearridit movt resurssaid galgá geavahit eastadeami, diagnosabarggu, dálkkodeami ja veajuidhttima viđjjis.

Hástalus 3: Buozalmasa demográfalaš rievdan buktá hástalusaid mat sáhttet áitit servodaga ekonomalaš guoddinnávcca

Dát buktá hástalusaid maid ferte dustet čiekŋalis ja guhkilmas doaimmaiguin. Dasa gáibiduvvo sihke ahte Norgga dearvvašvuoda- ja fuolahussuorgi beaktileapport doaimmahuvvo, ja politihkalaš biras ferte leat válmmas váldit odđa ja eanet gáibideaddji vuoruhanmearrádušaid.

Norgga demografalaš ja epidemiologalaš dilli nuppástuvvá sakka nu go eará Oarje-Eurohpálaš riikkain nai. Vuorasolbmot ja divššohasat geain leat bistevaš ja moalkás dávddat lassánit sakka. Kols, sohkardávda, demeansa, borasdávda ja psyhkalaš váttut leat dávddat mat sakka lassánit, ja leat stuora joavkkut main leat stuora lassáneaddji ovttasdoaimmandárbbut.

Boksa 1.1 Ovttasdoaimba

Ovttasdoaimba lea dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi nákca juohkit doaimmaid gaskaneaset nu ahte olaha oktasaš, sohppojuvvon ulbmila, ja maiddá nákca čadahit doaimmaid koordinerejuvvon ja rašunála vuogi mielde.

Nuppástuvvat miellidibuktet stuora hástalusaid Norgga guovddáš čálgoortnegiid seailuheamis ja viidáset ovdánahttimis. Gáibiduvvo sihke dáhttu ja jálluvuohta ášahit ođđa struktuvrraid mángga servodatsurggiid siskkobealde. Dát lea duogáš dasa ahte ráđdehus dál čadaha sihke ealáhatodastusa ja NAV-odastusa lassin ovttasdoaimmaodastussii. Dát odastusat dárbbášuvvojit vai sihkkarastit Norgga solidaritehtapolitiikka ja álbmotoaju guoddinnávcca maiddá boahttevaš buolvvaid várás.

Demografiija ja buozalmasgova nuppástuvvan, ovdamearkka dihte go fidnoaktiiva olbmot šaddet eahpe-fidnoaktiivan/dálko- ja dikšodárbbášeadjain, ja dalle maiddá eambo dárbbášit bálvalusaid, addá vástideaddji stuora hástalusaid dearvvašvuoda- ja fuolahussuorgái. Jus ii leat dáhttu ja nákca dustet hástalusaid ja gávnnahtit ođđa čovdosiid, de šaddá välljet guovtti molssaeavtto gaskka mat eai leat sávahahttit. Mii oážžut juogo nuppástuvvama mii áitá servodaga guoddinnávcca, dahje šaddá áiggi vuollái dárbu vuoruhit dakkár vuogi mielde mii njeaidá Norgga čálgomodealla vuđolaš árvvuid.

Váldočoavddusvuogit

Ráđdehus áigu ovttasdoaimmaodastusain, oččodit sihkkaris boahttevaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa mii deavdá divššohasa dárbbu oážžut koordinerejuvvon bálvalusa, ja mii maiddá vástida stuora servodatekonomalaš hástalusaide. Seamma vuoigatvuohta buriide ja ovttaárvosaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaide beroškeahttá peršovnnalaš ekonomiiijas ja ássanbáikkis, galgá ain leat Norgga čálgomodealla deataleamos vuodđojuolgin.

Ovttasdoaimmaodastusa váimmus lea geahččalit vástidit dán golmmá hástalusii. Ráđdehus oaiivvildá ahte dáid gaskka eai leat vuostálasvuodát. Buot golbma gáibidit doaimmaid mat dorjot bálvalusvuogádagaid ollislašvuoda. Vuosttažettiin fertejit doaimmain leat struktuvrralaš iešvuodát, nu ahte bálvalusa struktuvrralaš bajáshuksen rievdaduvvo vai deavdá boahtteáiggi dárbbuid. Muhto buorit struktuvrrat eai dáhkit iešalddis ahte bálvalussávaldagat ollašuvvet. Danne fertejit maiddá ášahuvvot rámmaeavttut mat addet iešguđet doaimmaide movtta ovttasbargat ja fállat bálvalusaid dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi ulbmiliid mielde. Ovttasdoaimmaodastusas árvvoštallojuvvojit olu doaimmat mat sáhttet leat veahkkín deavdimis hástalusaid. Stuoradiggedieđáhusa váldoulbmil lea evttohit movt ovttasdoaimbama vuhtiváldin berre váikkuhit dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi viidáset ovdáneami, nu go dat boahtá ovdan váldočovdosiin maid čilget dás mañnelis. Dát leat dieđáhusa deataleamos ulbmilat. Ii leat áigumuššan dáiguin váldočovdosiiguin ovddidit ollislaš ja dárkilis listu čuovvolandoaimmaid badjel. Nu guhkás go orru leame ulbmillaš de leat evttohan konkrehta doaimbajuvvojid, maiddá molssaeaktun maid Ráđdehus árvvoštallá. Stuoradikki meannudeami vuodul áigu Ráđdehus, dan váldostrategiija rámma siskkobealde mii välljejuvvo, máhccat Stuoradiggái loahpalaš evttohusaiguin. Ráđdehus árvvoštallá čuovvovaš vihtta váldočovdosa:

Váldočoavddus 1: Čielgaset divššohasrolla

Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa biđgejuvvon vuogádagat miellidibuktet earet eará ahte divššohasaid mielváikkuheapmi mealgadii dovdo dušše bálvalusaid ovttaskas osiin. Divššohasváikkuheapmi iešguđet bálvalusbáikkiin, nu movt lea ovdánan ovdamearkka dihte dearvvašvuodafitnodagaid geavaheaddjeráđiid bokte mañemus jagiid, bisuhuvvo ja viidáset ovdánahttojuvvo. Lassin dasa, mii maiddá lea deatalaš divššohasdili barggus, galgat ovttsaráđiid divššohasorganisašuvnnaiguin ja eará goskevaš beliiguin, oččodit divššohasaid ja sin organisašuvnnaid eambo fárrui struktuvra- ja vuogádatdoaimbargui mii galgá ollismahttit diššohasdili. Buorit ollislaš divššohasdilit berrejit eambo go dál šaddat oktasaš referánsarámman dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa aktevráide. Dán áigumuša ulbmil lea doarjut ahte buot vuogádagat ja bálvalusat galget addit dakkár veahki ahte ovttaskas olmmoš sáhtta hálldašit eallimistis dahje bajásloktet funkšuvvna/iešhálddašemi nu bures go vejolaš. Ráđdehus áigu ášahit lánkanannejuvvon geatnegasvuoda fuolahit divššohasaid geat dárbbášit koordinerejuvvon bálvalusaid ovtta gulahallanolbmo dán bálvalusain. Daid hástalusaid geažil mat dearvvašvuodabálvalusas leat, šaddá dearvvašvuodapolitiikka deatalaš lahčit dili dan ovddasvástádussii maid álbmot ieš ferte guoddit dearvvašvuodas ovddas.

Boksa 1.2 Divššohasa dilálašvuotta

Divššohasdilli lea dat kronologalaš dáhpáhusráidu maid divššohas vásiha deaivvadettiin dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa iešguđet osiid.

Buriid divššohasdilliid iešvuotta lea ahte dáhpáhusat čuvvot rášunála ja koordinerejuvnon vuogi deavdit divššohasa iešguđet dárbbuid.

Váldočoavddus 2: Ođđa boahttevaš gielddarolla

Gielddaid rolla ollislaš dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitihkas árvoštallojuvvo rievdaduvvot nu ahte dat buorebut deavdá ulbmila eastadit ja ángiruššat dávdmaid árra dásiin. Gielddat main lea stuorát gelbbolašvuotta dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas ožžot maiddá buoret eavttuid vástidit divššohasaid gáibádusaid gain leat bistevaš dávdat.

Ovttasdoaimmaođastusa vuoddu lea ahte ollislaš dearvvašvuodabálvalusa einnostuvvon dárbbuid lassáneapmi ferte geahččalit čoavdit gielddain. Gielddain galgá leat ollislaš jurddašepmi, namalassii oččodit eastadeami, árra intervenšuvna, árra diagnostihka, dálkkodeami ja čuoovvoleami nu ahte ollislaš divššohasdilli mealgadii fuolahuvvo buoremus beaktilis fuolahusdási (beste effektive omsorgsnivå BEON) siskkoabealde. Dán dieđáhusa guovddáš jurdda lea ahte gielddat sáhttet árvoštallat dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi ovttas eará servodatsurggiiguin maidda maiddá lea ovddasvástádus. Ovddidanbarggus ferte čatnat fuomášumi iešguđet fágaprofešuvnaide nu ahte nagoda ovdánahttit ollislaš bálvalusa mas geavaha juohke joavkku fágalaš iešvuodaid ja ovdamuniid.

Dearvvašvuodafálaldaga heiveheapmi mii dagaha ahte buozalmasaid vearáskahttin bissehuvvo dahje mañiduvvo dahká buori sihke olbmuid dearvvašvuotii ja servodaga ekonomiiiii. Dárbbut berrejit identifiserejuvnot ja bálvalusat álggahuvvot nu jođánit go vejolaš. Dat hehte buozalmasa vearráneamis ja buorida juohkehačča iešhálddašannávcca. Lea maiddá mávssolaš jus nagoda olbmuid oalát dahje muhtin muddui bissehít massimis oktavuoda bargoeallimiin dearvvašvuodaváttuid geažil, vrd. NAV-odastusa ulbmiliid. Dán stuoradiggedieđáhusas čilgejuvvojit ja guorahallojuvvojit áigejuvvo dilis doaimmat main gielddat sáhttet oazžut ovddasvástádusa. Dat leat doaimmat maid Ráđdehus árvoštallá addit gielddaide. Ráđdehus áigu árvoštalladetiiin deattuhtit movt dáid doaimmaid sáhtášit čoavdit beaktilepmosit gielddaid dásis. Doaimmaid čilgehus addujuvvo bajildus dásis dán dieđáhusas. Makkár doaimmat, doaimmaid viidodat ja goas daid álggaha mearrida Ráđdehus mañjelgo Stuoradiggi lea meannudan stuoradiggedieđáhusa.

Doaimmaid ferte čoavdit báikkálaš diliid vuodul mas dárbbalaš gelbbolašvuotta lea okta váldočoavdagiin. Áigumuššan lea ásahtit geatnegahtti šiehtedusvuogádaga gielddaid ovttasbargogielddaid ja dearvvašvuodadoaimmahagaid gaskka earet eará doaimmabijuid juohkima ja ovttasbargu hárrái. Viidáset barggus árvoštallojuvvo lagabui movt eiseválddit galget čuoovvilit šiehtadusvuogádaga.

Váldočoavddus 3: Ekonomalaš insentiivvaid ásaheapmi

Ekonomalaš insentiivvat galget leat veahkkin sávvojuvnon doaimmabijuid čoavdimis ja addit vuodu burriid divššohasfálaldagaide ja golloseasti čovdosiidda. Gielddaid mielruhtadeapmi spesialistadearvvašvuodabálvalusas ja gielddaid ekonomalaš ovddasvástádus divššohasain geat leat válbmas guođit buohcciviesu, leat dán suorggi deataleamos gaskaoamit. Váldoággan lea ahte gieldda maiddá ekonomalaš ortnegiid bokte movttiidahttojuvvo árvoštallat sáhtta go olahit buoret dearvvašvuodaváikkhusaid jus earaláđe geavaha ruđa, ovdamearkka dihte rievttalaččabut geavahit buohcciviesuid.

Gielddaid mielruhtadeapmi spesialistadearvvašvuodabálvalusas mielddisbuktá maiddá nuppástuhttima spesialistadearvvašvuodabálvalusa ekonomalaš rámmaeavttuin. Ovttasdoaimmaođastusa ráhkadettiin lea spesialistadearvvašvuodabálvalusa ruhtadanvuogádaga huksehus guorahallojuvnon dainna ulbmiliin ahte dat galggašii deavdit ovttasdoaimmaođastusa ulbmiliid. Aktivitehtavuodduvnon ruhtadeapmi berre ain leat deatalaš oassin spesialistadearvvašvuodabálvalusa ruhtadeamis, erenoamážit dannege eastadeapmi ja árra intervenšuvna galgá deattuhuvvot boahteáiggis nu ahte mearri aktivitehtavuodduvnon ruhtadeamis spesialistadearvvašvuodabálvalusas evttohuvvo unniduvvot 40 pst:s 30:pst:ii.

Váldočoavddus 4: Spesialistadearvvašvuodabálvalus galgá ovddiduvvot nu ahte dat buorebut geavaha iežas spesialiserejuvvon gealbbu

Dearvvašvuodapolitihkas lea hui olu sáhka álbmoga oadjebasvuodas, namalassii ahte olaha buriid bálvalusaid go daid dárbbáša, ja ahte bálvalusat addet álbmogii oadjebasvuoda almmolaš bálvalusfálaldaga ektui. Go spesialistadearvvašvuodabálvalus addá buori kvalitatiiva fálaldaga mii birge dan teknologii- ja metodaovdáneamis mii medisiinnas ja dearvvašvuodafágas dáhpáhuvvá riikkas ja riikkaidgaskasaččat, de lea dat deatalaš vuodđun álbmoga oadjebasvuodas. Ovttasdoaimmaođastusa áigumuš lea nannet spesialistadearvvašvuodabálvalusa vejolašvuodaid fállat buriid spesialiserejuvvon dearvvašvuodabálvalusaid álbmogii. Dat sáhtá dahkkot guovtti vuogi mielde. Buoret doaimmajuohkin gielddaid ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa gaskka lahčá dili nu ahte spesialistadearvvašvuodabálvalus buorebut sáhtá deattuhtit daid doaimmaid main das leat ovdamunit, namalassii spesialiserejuvvon dearvvašvuodabálvalusaid. Buoret čalmmustahttin ollislaš divššohasdili dáfus sáhtá veahkehit divššohasaid geat dárbbášit spesialiserejuvvon bálvalusaid gávdnat daid bálvalusaid main lea guoskevaš gelbbolašvuota.

Váldočoavddus 5: Lahčit dili čielgaset vuoruhemiide

Go ii leat ollislašvuota de lea maidái eiseválddiide váttis dilli go ii leat doarvái koordinerejuvvon mearrádusvuogádat dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid hárrái. Demográfalaš ja epidemiologalaš hástalusat dagahit ahte ferte geahččalit čatnat eanet vuoruhamearrádusaid daid divššohasdiliid ollislašvuhtii main leat guoskevaš dárbbut. Ferte garvit ahte vuoruhamearrádusat ollislaš dilis čadnojit oassebálvalusaide, dainna várain ahte dát eai heive nubbi nubbái. Kvalitehta ja vuoruheami našovnnalaš ráđi ásaheapmi 2007:s lea deatalaš ovddideapmi ollislaš vuoruhemiid hárrái. Dán čuovvoleami várás galgá Našovnnalaš dearvvašvuodaplána viidáset ovdánahttojuvvet eanet operatiiva neavvun ollislaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa vuoruhemiid várás.

Eará strategalaš doaimmat

Ráđdehus dáhttu dievasmahttit dán viđa váldočovdosa eará surggiid doaimmaiguin. Doaimmat mat árvvoštallojuvvojit leat čadnon; IKT-vuogádagaid ovdánahttimii, dutkan- ja oahpahuspolitihka ja bargiidpolitihka ovdánahttimii mii doarju ovttasdoaimmaođastusa ulbmiliid ja dearvvašvuodaeseválddiid ja eará surggiid ovttasbarggu.

3 Ovttasdoaimmaođastusa váldosisdoallu

3.1 Duogáš

Ovttasdoaimmahástalusa lea mánggaidloht jagiid leamaš oahpes ášši. Lea leamaš bistevaš bargun dustet dáid hástalusaide. Dattege oavvvildit geavaheaddjit, divššohasat, lagas olbmot ja bálvalusat ahte ovttasdoaimman lea stuora váttisvuohtan. Dat ii mearkkaš ahte dilli dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusa beliid stuora ráhčamušaid bokte, mángga dáfus lea buorre ja ahte maiddái leat čadáhuvvon deatalaš ovddidandoaimmat. Mañemus jagiid dili dáfus čujuhit erenoamážit NOU 2005: 03:ii, Fra stykkevis til helt – en sammenhengende helsetjeneste (Wisløff-lávdegoddi). Čielggadeapmi lea viidát guorahallan čuolmmaid ja buvttii olu ovttaskas evttohusaid doaimmaide. Čielggadeapmi dagai ahte mánga beali buorebut dohkkehede ovttasdoaimmahástalusa, ja lea earet eará duogázin dasa ahte stáhta ja KS 2007 geasi eaktodáhtolaččat dahke šiehtadusa buoridit ovttasbarggu spesialistadearvvašvuođabálvalusa ja gielddaid gaskka. Čielggadeapmi lea ovdamearkka dihte leamaš deatalaš vuođđun ovdánahttinbargguide mii mañemus jagiid lea dahkon buoridan dihte individuála plána geavaheami.

Ovttasdoaimmaođastusa erohus Wisløff-lávdegotti ektui leat dat struktuvrralaš čovdosat mat deattuhuvvojit ovttasdoaimmama buorideami várás, vrd. ovdamearkka dihte evttohusa gielddaid mielruhtadeami hárrái spesialistadearvvašvuođabálvalusas ja dat deaddu mii ođastusas biddjo dasa ahte gielddat boahteáiggis galget čadáhut bargguid gos dain leat fágalaš ja organisatoralaš ovdamunit. Wisløff-lávdegoddi cealká ná barggus birra:”Lávdegoddi ii oainne ahte čiekŋalis nuppástuhttimat doaimma- ja ovddasvástádusjuohkimis dásiid gaskka čoavddášii ovttasdoaimmahástalusaide. Lávdegotti váldočoavddus ovttasdoaimma buorideamis leat mánggat smávit evttohusat rievdadusaide mat oktiibuot attáše ávkki. Lávdegotti ollislaš evttohus sáhtá danne ipmirduvvot leat sávaldahkan oazžut áigái dearvvašvuođabálvalusa sisdoalloođastusa.”

3.2 Manne dárbbášuvvo ođastus – ipmirdit váttisvuođaid

Norgga servodagas leat eatnasat ovttaoavivis das ahte almmolašvuođas galgá leat ovddasvástádus addit álbmogii buriid ja dássásaš dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaide, beroškeahhtá ássanbáikis, ekonomiijjas, sosiála ja čearddalaš dilálašvuođas. Dán ulbmila vuođul fállujuvvojit dál dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusat main lea alla dássi, ja eanas divššohasaide ja geavaheddjiide doibmet dat bures. Mángga fidnojoavkku bargit leat mielde váikkuheames dasa ahte Norgga servodat leat hui badjin riikkaidgaskaččat. Dat ii anjke mearkkaš ahte eai leat hástalusat ja ahte hástalusat eai leat gáibideaddjit.

Leat olu áššit mat mielddisbuktet dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalussii ovttasdoaimmaváttisvuođaid. Mii berre diehtelasat áddet buot beliid mat buktet váttisvuođaid, muhto go galgat gávnnaht doaimmabijuid, de lea erenoamáš deatalaš identifiseret vuđoleamos ákkaid. Ráđdehus oavvvilda ahte váldohástalusat leat:

- divššohasaide dárbbu koordinerejuvvon bálvalusaide ii dustejuvvo doarvái bures
- bálvalusain biddjojot menddo unnán návccat ráddjet ja eastadit buozanvuođa
- demográfalaš ovdáneapmi ja buozalmasgova nuppástuhttin buktá hástalusaide mat sáhttet dagahit servodaga ekonomalaš guoddinnávcca ovdii

Ráđdehusa guorahallan čájeha ahte leat seamma váilevašvuođat ja heajosvuođat sihke servodatekonomalaš hástalusaide dáfus go eanet divššohasguoskevaš hástalusaide dáfus. Mii máhccat dasa kapihtal 3.3:s, ja leat mealgadii seamma doaimmabijut mat árvoštallojuvvojit deavdit buot hástalusaide.

Dán stuoradiggedieđáhusas atnit eanas divššohas doahpaga. Muhto mángga sajis gusto dat maiddái geavaheddjiide.

3.2.1 Divššohasa dárbbu koordinerejuvvon bálvalusaide ii devdojuvvo doarvái bures – bidgejuvvon bálvalusat

Mis leat unnán vuogádagat mat dorjot divššohasaide dárbbu oazžut ollislaš dikšuma. Muhto mis leat olu vuogádagat mat leat jurddašuvvon oassebálvalusaide. Ovddasvástádus ja doaimmat leat juhkkujuvvon guovtti hálddašandássi, gielddat hálddašit vuođđodearvvašvuođabálvalusa ja fuolahusbálvalusa, ja stáhta/dearvvašvuođadoaimmahagat hálddašit spesialistadearvvašvuođabálvalusa. Dasa lassin leat olu organisatoralaš bidgeamat sihke gieldda siskkoabealde ja dearvvašvuođadoaimmahagaid siskkoabealde. Mis leat vuogátvuođa-, ruhtadan-, mearráduš-, geavaheaddjeváikkuhan- ja vuoruhannearrádušat sihke spesialistabálvalusaide ja gielddaid bálvalusaide guovdu, muhto leat unnán vuogádagat mat leat

divššohasa ollislaš dárbbuid várás. Iešguđet bálvalusbeliin lea unnán ovddasvástádus lahčit dili bures gulahallat eará beliiguin. Buohkat veardiduvvojit ja bálkáhuvvojit dan ovddas maid leat iežaset ossodaga siskkobealde bargan, eai ge dan ovddas maid ossodagaid rastá barget. Danne eai leat mis mearrádušvuogádagat mat čilgejit movt eiseválddit ollislaš vuogi mielde dustejit iešguđetlágán dárbbuid. Individuála plána lea deatalaš doaibmabidju vai divššohasat ja geavaheaddjit ožžot koordinerejuvvon bálvalusaid, ja vai ovdánahttin- ja buoridanbargu doaibmabiju hárrái joatkašuvvá. Lea departemeantta oaivil ahte dán ferte reguleret doaibmabijuiguin main leat struktuvrralaš iešvuodat.

Dát mielddisbuktá ahte bálvalusat dávjá orrot eahpesealvvis ja biđgejuvvon, ja orru divššohassii/geavaheaddjai váttis ja aktevrraide hástaleaddjin daid geavahit. Dávjá fertejit divššohasat ja sin lagas olbmot ieža fuolahit iešguđet oassebálvalusaid praktihkalaš koordinerema. Geavaheaddjit ja divššohasat šaddet dárbbasmeahttumit gillát váivvi, healbama ja guhkit vuordináiggiid ja dárbbasmeahttumis komplikašuvnnaid. Dát lea maiddái heajos almmolaš resursahálddašeapmi.

Go dat bálvalus- ja resursarahčamus mii biddjo ovtta suorgái, ii čuovvoluvvo nuppi suorggis nu movt galggašii, de lea maiddái resursarahčamušas unnán ávki. Dat dálkkoduhttin mii spesialistadearvvašvuodabálvalusas addo lea dávjá hui sorjavaš das ahte gieldda čuovvola bálvalusaiguin ja heivehuvvon fállaldagaiguin. Ovdamearkan dasa lea gárrenmirkogeavaheaddji mii guhkilmas divššu mañnel spesialistadearvvašvuodabálvalusas dárbbasivččii válmmas ja ollislaš fállaldaga gielddas, sihke praktihkalaš veahki, ásodaga, beaivválaš doaimmaid ja dárbbaslaš dearvvašvuodabálvalusaid vai bissu čielggusin. Jus gieldda bidjá eambo návccaid eastadit ja ođasmahttit gieldda bálvalusaid, de šaddet gildii lassigolut muhto vuoiu sáhtá muhtun muddui boahit spesialistadearvvašvuodabálvalusas dannego sestojuvvojit buohcciviessosajit.

Lea maiddái deatalaš lágideat buori ovttasdoaimma dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ja eará surggiid gaskka nugo ovdamearkka dihte NAV, mánáidsuodjalusa ja PPB (Pedagogalaš-psykologalaš bálvalus). Maiddái dearvvašvuodabálvalusaid ja bargobálvalusaid oktavuoha lea suorgi masa lea dárbu oččodit koordinerema, sihke de go buohcandilis máhccá bargui, ja go atná dearvvašvuodabálvalusaid buohtalaga bargguin. Apotehka lea maiddái deatalaš ángirusšanbealli dearvvašvuodabálvalusas mii ferte váldot fárrui ovttasdoaimma barggus báikkálaš dearvvašvuodafállaldagas.

Váilevaš ollislaš lahkoneapmi divššohasdillái lea váttisvuohčan ovttaskas divššohassii dannego sii eai oaččo doarvái bures koordinerejuvvon bálvalusaid, ja dat lea váttisvuohčan bistevas ovdáneami hástalusaid dáfus, go ii leat vejolaš álggahit ollislaš doaibmabijuid ollislaš divššohasdili várás.

Norgga almmolaš suorggi organiserema digaštallamis lea leamaš guovddáš čuolbman movt stáhta ja gieldda suorggi gaskka galgá juohkit ovddasvástádusa ja doaimmaid. Ovttasdoaimmaperspektiivvas lea maiddái deatalaš gávnnaht buori doaibmajuogu mas buoremusat ávkkástallá dán guovtti hálddašandási ovdamuniiguin. Sihke ovdamearkka dihte stáhta ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa návcca hálddašit spesialiserejuvvon dearvvašvuodačuolmmaid gelbbolaš vuogi mielde. Dasto maiddái dan ahte surggiin gos dát spesialiserejuvvon gealbu ii leat dárbbaslaš, nagoda ávkkástallat gieldda álbmotlagasvuodain, ja ahte gieldda doaimmaid viidodat veardiduvvo ovttaskas divššohasa dahje geavaheaddji dárbbuid ja hálddašanhástalusaid ektui. Seammás lea deatalaš dohkkehit ahte ovttasdoaimmaođastusa guovddáš ulbmilis lea eará iešvuoha. Áigumuššan lea ahte bálvalusat mat addojuvvojit dán guovtti hálddašandási doaimmaid bealis galget leat oassin ovttaskas divššohasa dahje geavaheaddji dárbbu ollislaš deavdimis. Dát lea erenoamáš mearrideaddjin bistevas buhcciide. Dán dimenšuvnna áittardeamis lea čuolbman man guhkás sáhtá mannat vuogádatdoaibmabijuid álggaheamis mat leat vuodduvvon ollislaš divššohasdillái, ja mas vuogádatdoaibmabijut soitet mielddisbuktit gáržžidemiid dan guovtti hálddašandási dahkanfriddjavuhtii ja dán guovtti dási siskkáldas doaimmaid dahkanfriddjavuhtii. Dát lea leamaš guovddáš gažaldahkan ovttasdoaimmaođastusa barggus, ja kapihtal 5:s lea ollislaš čilgehus dasa movt evttohit dustet dán hástalusasa.

3.2.2 Bálvalusat bidjet menddo unnán návccaid buozalmasa ráddjemii ja eastadeapmái

Dearvvašvuodabálvalusa struktuvra lea menddo unnán heivehuvvon bistevas dávddaide ja bistevas dávddaid lassáneapmái. Dearvvašvuodabálvalusas deattuhuvvo buozalmasa dálkkodeapmi ja mañnelkomplikašuvnna sakka, ja unnán deaddu biddjo dearvvašvuoda ovddideapmái ja dearvvašvuodaváttuid eastadeapmái. Spesialistadearvvašvuodabálvalusas dálkkoduvvojit danne bistevas dávddat de go leat olu viidánan, dan sadjai go baicca daid eastadit ja unnidit vuoddoeastadandoaimmaiguin ja árra intervenšuvnna bokte.

Eastadeami ja árra intervenšuvnna čalmmustahttin čájeha ahte eiseválddit ja bálvalusat fertejit atnit ollislašperspektiivva vuoddu dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid hárrái. Dán beali čalmmustahttin ii galgga danne leat vuostálaga divššohasaid ja geavaheddjiid čuovvoleapmái gain leat bistevas dávddat. Maiddái dáidda joavkkuide lea deatalaš čohkket dearvvašvuodafállaldaga ollislaš ovttasdoaimmaperspektiivan. Dasto ii galgga eastadeami ja árra intervenšuvnna čalmmustahttin dagahit ahte sii eai oaččo bálvalusaid spesialistadearvvašvuodabálvalusas ja gielddain nu go eiseválddiid

njuolggadus- ja vuoruhanmearrádusat mearridit. Vuogádat- ja guottuiddoaimmat fertejit leat dása doarjjan.

Dása leat máŋga ákka. Dát leat mealgadii gieldda doaimmat ja gielddain eai leat leamaš eavttut ásahtit nanu fágalaš organisašuvnnaid mat sáhttet garraseappot áŋgiruššat dávddaid árra dásiin. Go šaddá sáhka geavatraš vuoruhandilálašvuodain de čájehuvvo dávjá ahte eastadeapmi ja árra intervašuvdna vuottahallet gilvvus eambo spesialiserejuvnon ja ekponerejuvnon bálvalusaid ektui.

Sihke ovttaskas olbmo ektui ja servodatekonomiijja ektui, lea buoremus ahte doaibmajut ja resurssat álggahuvvojit nu jođánit go vejolaš nu ahte eastada, maŋida dahje unnida buozalmasvuoda. Bálvalusfálaldaga heiveheapmi sáhtta máŋgga oktavuodas dagahit ahte buozalmasvuodas eastaduvvo jođánit, ja addá danne álbmogii dearvvašvuodavuoihtu ja servodatekonomalaš vuoihtu go dárbu (geavatraščat šaddá lassáneapmi unnit) divraset buohcciviessodálkkodeapmái unnu maŋgel buohcandilis. Maiddá dat go bistevaš buohccit vurdojuvvojit lassánit ja maiddá vuorasolbmuid lohku lassána, nanusmuhttet dán ákka. Dát lea maiddá deatalaš vai unnida dan logu geat oalát dahje muhtun muddui maset oktavuoda bargoeallimiin dearvvašvuodaváttuid geažil.

Oahppan- ja iešhálldašanfálaldat lea okta dain doaimmain maid sáhtta árvvoštallat bidjat gieldda bálvalusfálaldahkii. Konservatiiva dálkkodeapmi spesialistadearvvašvuodabálvalusa olggobealde sáhtta leat ávkálaš máŋgga divššohasjovkui. Ovdamearkan dasa leat čoarbeal- ja čibbeladđasiid loaktin (artosa), mas galggašii geahččalit fysioterapiijja hárbhallamiid ja gievruhahttimiid ovdalgu árvvoštallagoahtá čuoypadit. Dávjá sáhtta garvit čuohpadeami jus riehta hárbhallá. Dát divššohasat leat dávjá fidnoaktiiva agis, ja veajuiduhttima ulbmil lea ahte galget beassat fas bargat. Go árrat fuomáša doaibmahehttejumi, go dakkaviđe álggaha rehabiliterendoaimma gieldda dearvvašvuodabálvalusas, de sáhtta dat buoridit funkšuvnna ja iešhálldašeami, ja unnidit dahje maŋidit buohccindieđiheami, dikšo- ja fuolahusbálvalusa, ásašsaji dahje spesialistbálvalusa.

Lea jahkehahtti ahte olu divššohasat dálkkoduvvojit vearu dásis, namalassii buohcciviesus vaikko fálaldat livččii leamaš beaktilet ja eambo golloseasti gielddas. Čujuhit boksa 9.1 Trondheim gieldda ja St. Olavs Hospitála ovttasbargui mii čájeha movt vuogádatlaš lahkoneapmi ovttasbarggu ja bargujuogu hárrái sáhtta addit čovdosiid mat leat buorebut sihke divššohassii ja servodatekonomiijii. Dat sáhtta mearkkašit ahte mis lea struktuvrralaš váilevašvuodas dálkkodanráiddus gieldda dearvvašvuodabálvalusa ja buohcciviesu gaskka. Ráđji gieldda fálaldaga ja buohcciviessodivššu gaskka lea šaddan menddo allat. Dasto sáhttet maiddá leat váilevašvuodas siskkáldasat gielddaid dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain mat dagahit ahte divššohasat dárbašmeahttumit šaddet buohccivissui.

Boađusin šaddá ahte muhtun divššohasat leat gergosat čálihuvvot eret buohcciviesus, muhto šaddet ankke veallát doppe dan botta go vurdet gieldda fálaldaga. Eará divššohasat šaddet ges buohccivissui eaŋkalet medisiinnalaš vigiiguin nai danne go gielddas ii leat fálaldat mii heive sidjiide. Meroštallamat čájehit ahte juohke čihččet somáhtalaš buohcciviessoseaŋga lei 2007:s dakkár divššohasa várás guhte lei juogo dearvvaš čálihuvvot olggos dahje guhte ii lean galgat ge buohccivissui šaddat. Jus ná joatkit, de šaddá juohke njealját dahje viđat somáhtalaš buohcciviessuseaŋga 2030:s daidda divššohasaide danne go vuoras olbmot lassánit. Psyhkalaš dearvvašvuodasuoji dáfus leat dát logut juohke goalmmat seaŋga. Dát buktá maiddá stuora hástalusaid go vuordinlisttut guhkkot danne go olu buohcciviessosajit leat addon dakkáriidda geat eai dárbašivčče, ovdalii sin geat dárbašivčče buohcciviessofálaldaga.

Ovttasdoaibmaođastusa barggus leat máŋgga jearran movt nannoset áŋgiruššan gielddaid ovdasástádussurggiin váikkuhivččii álbmoga spesialistadearvvašvuodabálvalusa geavaheami. Muhtumat oaivvildit earet eará empiriijja geažuhit gielddaid áŋgiruššama baicca dagahit ahte gieldda álbmot eambo geavaha spesialistadearvvašvuodabálvalusa iige nuppeládje. Lea deatalaš čuvget dán gažaldaga, sihke dalle go mearrádusat dahkkojit dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitihka ovdáneami váldoáššiid hárrái, ja go boahstevaš strategiija duođai galgá čadahuovvot. Dán gažaldaga čielggadit eambo kapihtal 9:s. Guorahallan geažuha ahte gielddas leat oalle buorit vejolašvuodas váikkuhit spesialistadearvvašvuodabálvalusa geavaheapmái, erenoamážit muhtun ahkejoavkkuid ja diagnosaid dáfus. Danne lea mávssolaš ásahtit insitameantaortnegiid mat movttiidahttet gieldda beroštit gažaldagas. Dát árvvoštallan lea deatalaš oassi dan vuodas maid ovttasdoaibmaođastus bidjá ekonomalaš insitameantaide gielddain.

3.2.3 Demográfalaš ovdáneapmi ja nuppástuvvammat buozalmasgovas buktet hástalusaid mat sáhttet áitit servodaga ekonomalaš guoddinnávcca.

Demográfalaš ovdáneapmi ja buozalmasgova nuppástuhttin čájeha ahte servodatlaš váikkuhusat sáhttet áiggi vuollái šaddat nu stuorrát ahte hástalit servodaga guoddinnávcca. Ovttasdoaibmaváttut leat stuorrát ja sturrot ain spesialiserejuvnon bargiidjoavkkud, dálkkodankompleksitehta, doaibmajuoigu ja ođđa divššohasjoavkkuid geažil.

2050 ráđjái bohtet vuoras olbmot lassánit sakka. SSB álbmotlogu meroštallamiid mielde (SSB 2006 MMM) boahá álbmotlohku jámmadit lassánit 5,4 milljovvna olbmui 2030:s ja 5,8 milljovvna olbmui 2050:s. Olbmot badjel 80 jagi ja boarráseappot sáhttet lassánit 190 000 olbmos 2000:s goasii 320 000

olbmui 2030:s ja badjel 500 000 olbmui 2050:s. Ahkeguoddinnákca čájeha gori fidnoaktiiva álbmotoasi ja vuorraset álbmotoasi gaskka, ja dan lea deatalaš diehtit ealáhagaid, čálgofaladagaid ja dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid ruhtadeami dihte. 2000:s ledje 4,7 olbmo fidnoaktiiva agis juohke vuorrasa nammii, ja ahkeguoddinnávcca koeffisienta unniduvvo 3,5 rádjái 2030:s ja 2,9 rádjái 2050:s. Alla ahki mearkkaša ahte olbmot leat dearvašat ja ahte mis leat buorit čálgoortnegat, muhto eanet ahte eanet vuorrasat mearkkaša maiddái ahte šaddet eanet buohccit ja eanebut dárbbasit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid. Álbmoga dearvvašvuodadili eavttuin šaddá stuora mearkkašupmi boahttevaš jagiid divššu ja fuolahusa goluide. Meroštallamat maid SSB lea dahkan St.dieđ. nr 25 (2005-2006), Om framtidens omsorgsutfordringer, čájehit ahte gielddaid fuolahusgolut bohtet lassánit 3,4 proseanttas 2005 BNP:s 4,7 prosentii 2030:s ja 6,7 prosentii 2050:s, dainna eavttuin ahte vuoliduvvon doaimmannákcaáigodat eallima loahpas ii rievdda, muhto mañiduvvo alladet agi geažil (mañiduvvon buozalmasa geažil). Jus árvvoštallá molssaeavttu mas buozalmas viiddiduvvo (eanet jagit veahkkedárbbuiguin) šaddet golut fuolahusbálvalusaide 10,5 proseantta 2050 BNP:s.

Lea maiddái jahkehatti ahte nuorat geavaheaddjit ain lassánit boahttevaš jagiid. Dasa lassin oaidnit ahte dávddat mat leat čadnon eallindábiide ja dearvvašvuodadábiide mat olbmuin leat eallimis, lassánit sakka. Kronalaš obstruktiiva geahppáidviki (KOLS), sohkarávda, demeansa, borasávda ja psyhkalaš váttut leat dávddat mat sakka lassánit, ja dagahit joavkkuid main leat stuora ja lassáneaddji ovttasdoaimmadárbbut. Máilmmi dearvvašvuodaorganisašuvdna lea meroštan ahte deprešuvdna lea dat diagnosa mii dagaha servodahkii stuorámuš dearvvašvuodagoluid 2020:s. Juohke goalmmadis gii oazžu bargonávccahisvuodaruđa ja juohke njealját odđa olbmossii gii šaddá bargonávccahisvuodavuodaoaju vuollái Norggas, lea psyhkalaš vuodđodiagnosa. Vaikko joatká dálá dási ja gokčandási bálvalusaid dáfus, de bohtet almmolaš golut lassánit 44 pst.:s nánán BNP:s 55 pst.:ii 2060:s.¹

Dat mearkkaša ahte šaddá vel deataleabbo eastadit olbmuid gahččamis bargoeallima olggobeallái dearvvašvuodaákkaid geažil, ja vel deataleabbo ahte nu ollusat go vejolaš besset nu jođánit go vejolaš máhccat bargui go dasa leat hui mávssolaš servodatekonomalaš ákkat.

Nuppástuvvat sosiála minstariin, álbmoga vuordámušain ja vuoigatvuodain leat maiddái bealit mat buktet eambo dárbbuid dearvvašvuodabálvalusaide. Bálvaluslassáneapmi dán geažil, buktá maiddái stuora goluid.

Norga lea maiddái okta dain riikkain OECD:s mii golaha eanemus almmolaš dearvvašvuodakruvnuid juohke olbmo nammii. Mis lea danne erenoamáš hástalus buoremus lági mielde ávkkástallat resurssaiguin nu ahte vuogádat šaddá nanaguoddevažžan.

Ráđdehus oaivvilda ahte jus eai álggahuvvo doaimmat, de:

- áitojuvvo servodaga guoddinnákca, sihke bargoveaga ja servodatekonomiijja hárrái
- šaddet áiggi vuollái dahkkot vuoruhanmearrádušat mat rihkkot Norgga čálgomodealla vuodđoárvvuid.

3.3 Diagnosa lea čielggas – makkár dálkkodeapmi - váldodoaimmat vai lihkestuvvá strategiijain

3.3.1 Álggahus

Ovttasdoaimmaodastusa guovddášis lea geahččalit vástidit dán golbma váldohástalusa. Ráđdehus oaivvilda ahte dán golmma hástalusa gaskka eai leat vuostálasvuodát. Buot golbma hástalusa gáibidit doaimbabiid mat nanusmuhttet bálvalusvuogádagaid ollislašvuoda. Juohke doaimbabiidju galgá iešgudetládje veahkehit duohtandahkat dearvvašvuodapolitihka ulbmiliid. Doaimbabiidju ii sáhte ankke dulkot sierralaga. Doaimbabiidju mat árvvoštallojuvvojit galget addit ollislašvuoda, ja lea dat ollislašvuodha mii galgá buktit boahttevaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa mii deavdá divššohasa dárbbu koordinerejuvvon bálvalusaide, ja mii vástida servodatekonomalaš hástalusaide. Doaimbabiidju leat muhtun muddui struktuvrralaš iešvuodát, dakko dáfus ahte fertejit dahkkot rievdadusat bálvalusa organisatoralaš huksehusas nu ahte deavdit boahtteáiggi dárbbuid. Buorit struktuvrrat eai atte iešalddis sihkarvuoda das ahte savvojuvvon bálvalusat addojuvvojit. Fertejit maiddái ášahuvvot rámmaeavttut

1

mat addet ovttaskas doaimmaide movttiideami ovttaskargat ja addit bálvalusaid mat vástidit dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitiikka ulbmiliid.

Ovttaskadoaimmaodastusa vuodđun lea ahte gelbbolašvuoda ja spesialiserema gáibádus dagaha ahte maiddá boahhteáiggis šaddet dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat main vuhtto ahte bálvalusat addojit iešguđet organisatoralaš ovttagaid bealis. Dalle šaddá mearrideaddjin, sihke divššohasa dárbbu ektui ja servodatekonomiijja ektui, ahte leat vuogádagat, struktuvrrat ja ahte motivašuvdnastivrejeadđi bealit muđui leat ollislaččat daid dárbbuid mielde mat leat. Boahttevaš ovddidanbarggus, ja rámmán ovttaskas doaimmabijuid várás, šaddet danne guokte dilálašvuoda guovddážiis leat:

- Bajemus dásis galget analysa-, plána- ja mearrádusvuogádagat nannejuvvot nu ahte čalmmustahttojuvvo movt almmolaš ráhčamuš dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis ášahuvvo ja rašunáladit juhkkujuvvo iešguđet ángiruššansurggiid gaskka, nugo eastadeami, diagnosabarggu, dálkkodeami ja veajuiduhttima dáfus. Guovddáš gaskaoapmin dás lea oččodit Našovnnalaš dearvvašvuodaplána eanet doaimmin ja nannoset reaidun ovdánahttit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid váldolinjjáid.
- Ollislaš ja buorre divššohasdilli galgá buorebut go dál šaddat oktasaš referánsan buot dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusbeliide. Mii buorre divššohasdilli lea, lea medisiinna ja dearvvašvuodafága teknologiijja ja metodaid árvvu ja ovdánahttima duohken. Klinalaš ja dearvvašvuodafágalaš birrasat, ovttaska fágalaš eiseválddedásiiguin, leat danne guovddážiis divššohasdili barggus. Muhto maiddá earáid “jietna” go fágalaš beliid lea deatalaš go buriid divššohasdiliid galgá identifiseret. Vuostažettiin gusto dat divššohasaide ja geavahedđiide. Sis han leat dárbbut ja ellet eallimiid maidda bálvalusat leat jurddašuvvon. Divššohasat ja geavaheadđjit ja sin organisašuvnnat fertejtit eambo go dál ja eambo vuogádatlaččat beassat fárrui bargui. Seammaládje leat vuoruhan- ja árvogažaldagat, mat šlájá mielde berrejit čielggaduvvot politiikkalaš dásis, guovddážiis divššohasdili barggus. Ovttaskadoaimmaodastusa barggu váldofáddán lea ovdánahttit proseassaid mat buorebut addet vejolašvuoda mielváikkuheapmái buot guoskevaš beliin nu ahte ovdána oktasaš ipmárdus das mii buorre divššohasdilli lea, ja mii dasa gáibiduvvo beliid ovttaskabarggu bealis.

Čoavddusstrategiijjas leat čuovvovaš váldočovdosat:

- Čielgaset divššohasrolla
- odđa boahttevaš gieđdarolla nu ahte dat eambo go dál sáhttet deavdit áigumušaid eastadit ja ángiruššat árrat buohcandilis
- ášahit ekonomalaš insentivvaid mat dorjot sávvojuvvon doaimmačovdosa ja mat addet vuodu buriid divššohasfálaldagaide ja golloseasti čovdosiidda.
- spesialistadearvvašvuodabálvalus galgá ovdánahttojuvvo nu ahte dat buorebut geavaha iežas spesialiserejuvvon gealbbu
- lahčit dili čielgaset vuoruhemiide.

3.3.2 Čielgaset divššohasrolla

Ráđdehus deattuha ahte divššohasa dárbbu ollislaš bálvalusaide galgá leat stivrejeadđin dán ođastusa bajášhuksemis. Ođastusa čuovvoleamis galgá deattuhit barggu vuogádatdoaimmaiguin mat buorebut go dál dorjot buriid divššohasdiliid. Galgá eambo systemáhtalaččat ángiruššat čielggadit ja guorahallat buriid divššohasdiliid, ja dan vuodul árvvoštallat organisatoralaš doaimmabijuid ja eiseváldedoaimmabijuid mat sáhttet veahkehit ovttaskadoaimma. Divššohasdiliperspektiiva galgá eambo váikkuhit eiseválddiid ja bálvalusa bargguid boahhteáiggis. Politihkalaš vuoruheamit galget čadnojuvvo ollislaš divššohasárbbuide eaige oassedárbbuide mat čuožžilit iešguđet ovddasvástádussurggiin.

Ráđdehus áigu ášahit láhkanannejuvvon geatnegasvuoda fuolahit divššohasaide geat dárbašit koordinerejuvvon bálvalusaid gulahallanolbmo bálvalusain. Dála láhkamearrádusat ovttaskadoaimma hárrái galget guorahallojuvvo dainna ulbmiliin ahte oččodit buoret lágalaš doarjaga ovttaskadoaimma várás. Dás árvvoštallojuvvojit iešguđet gaskaoamit dasa movt divššohasaide ja sin organisašuvnnaide čielggasindahká makkár rolla sis galgá leat divššohasdili barggus.

Divššohasrolla barggus lea deatalaš, erenoamážit eastadeami hárrái, gávnnahit buriid vugiid deattuhit álbmoga iežas ovddasvástádusa iežas dearvvašvuhtii ja dearvvašvuoda ovddideapmái. Bargu dáinna gažaldagain, ja movt dat berre leat mielde ollislaš dearvvašvuodapolitiikkas, ferde dahkkot ovttaskaráid divššohas- ja geavaheadđjeorganisašuvnnaiguin. Eiseválddiid ja organisašuvnnaid boahttevaš ságastallamiin, šaddá dát okta ságastallanfáttáin.

3.3.3 Ođđa boahktevaš gielddarolla

Álggahus

Olu dearvvašvuoda- ja fuolahusdoaimmat bohtet geažosaiggi leat juogasajis gaskal gielddadearvvašvuodabálvalusa ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa, ja daid fertte čoavdit báikkálaš dilálašvuodaid vuodul gos fágalaš gelbbolašvuoha lea okta váldočoavdagiin. Dál čovdojuvvojit doaimmat dávjá iešgudetládje, ja muhtomin váilevaččat. Rámmaeavttut ja geavat dagahit ahte gielddat, dearvvašvuodadoaimmahagat ja eará bálvalusdoaimmat eai jođit doaimmaid doarvái bures. Galgá guorahallojuvvo gávdnojit go daidda doaimmaide mat eai čovdojuvvo doarvái bures dahje maid dearvvašvuodadoaimmahagat muhtun muddui čovdet, buoret divššohasrelaterjuvvo ja servodatlaš čovdosat jus doaimmat čovdojuvvojit gielddain. Ovdamearkka dihte nu ahte gielddat álggahit sohkardávde 2- divššohasaide eastadan ja árra intervenšuvdna doaimmaid, nu ahte áiggi vuollái leat unnit olbmot geat oččohallet váibmosivaide, mañjelvátuide nu oaidnovigi, amputašuvnnaid dahje geat dárbbasit dialysadálkkodeami buohcciviesus.

Ráđdehus áigu geahčadit makkár áigeguovdilis doaimmaid sáhtášii sirdit gielddaide, nu ahte dat eambo go dál sáhttet deavdit áigumušaid eastadit ja árrat bissehit buozalmasvuodaid. Dakkár ođastuvvon gielddarolla, ovttas eanet čalmustahattojuvvo divššohasdiliin, lahčá dili veahkehit divššohasaid bistevaš dávddaiguin. Lea áigumuššan ahte gielddat galget fuolahit ollislaš jurddašeami eastademiin, árra intervenšuvnnain, árra diagnosain, dálkkodemiin ja čuovvolemiin, nu ahte ollislaš divššohasdilli buoremus lági mielde áittarduvvo buoremus ja beaktileamos fuolahusdási (BEON) siskkobealde. Boahktevaš gielddarolla gáibida čielgaset politihkkahábmema sisdoalu, fágaovdnáhttima/kvalitehta, gelbbolašvuoda, oahpahusa, dutkama j.ea. dáfus.

Ovttasdoaimmaođastusas lea vuodđun ahte vurdojuvvo lassáneapmi ollislaš dearvvašvuodabálvalusas mealgadii galggašii čovdojuvvo gielddas. Dán stuoradiggedieđáhusas čilgejuvvojit ja guorahallojuvvojit dat doaimmat maid boahktevaš gieldda dearvvašvuodabálvalus sáhtá oazžut ovddasvástádusa. Čilgejuvvojit doaimmat mat leat oáivvilduvvon dálá doaimmaid bajáshuksemin, ođđa bálvalusfálaldaga ovdánahttimin ja doaimmaid sirdin spesialistadearvvašvuodabálvalusas. Doaimmaid čilgehus lea bajildus dásis dán diedáhusas, ja dat leat ovdamearkkat doaimmaide maid ráđdehus árvvoštallá bidjat gielddaide. Makkár doaimmat, daid viidodat ja goas daid álggaha, mearrida Ráđdehus mañjelgo Stuoradiggi lea meannudan stuoradiggedieđáhusa. Ráđdehus áigu deattuhit man muddui dáid doaimmaid buoremusat sáhtášii čoavdit gieldda dásis. Ráđdehusa eaktun joatkit evttohusaiguin lea ahte doaimmat lea golloseastit.

Gielddaide eai galgga biddjot ođđa doaimmat almmá dárbbaslaš resursaeavttuid haga. Mañjelgo Stuoradiggi lea meannudan diedáhusa ovddiduvvo gulaskuddannotáhta mii čielggasindahká gielddaid boahktevaš doaimmaid ja resursadárbbuid. Jus gielddaid doaimmat galget lassánit, de galgá dat čielggaduvvot jahkásaš bušehttaproposišuvnnain.

Ulbmilin lea ásahit geatnegahtti šiehtadusvuogádaga gielddaid/ovttasbargogielddaid ja dearvvašvuodadoaimmahagaid gaskka earet eará bargjuogu ja ovttasbarggu hárrái. Dasa lassin árvvoštallojuvvo viidáset čielggadanbarggus movt eiseválddit galget čuovvolit šiehtadusvuogádaga.

Ráđdehus áigu láčit dili nu ahte stuorát oassi dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi ollislaš bušehta vurdojuvvo lassáneamis galgá leat friddja sisaboahatun gielddaide. Dán lassáneami siskkobealde áigu ráđdehus nannet eastadanbarggu. St. Prp. Nr. 1:s (2009-2010) evttohuvvo eambo ruhta friddja sisaboadu bokte gielddaid eastadeaddji dearvvašvuodabálvalusaide 2010:s. Dasto eaktuduvvo ahte ruđat sirdojit hálldašandásiid gaskka nu ahte vástida vejolaš doaimmasirdimii. Ekonomalaš insentiivvat dego gielddaid mielruhtadeapmi ja ollesruhtadeapmi divššohasaid ovddas geat leat válbmasat olggosčálihuvo buohcciviesus, movttiidahttet maidái ovdánahttit rollaid ja čoavdit bargguit mat vástidit dearvvašvuodapolitihkalaš ulbmiliidda. Dasto galgá fuolahuvvot ahte doavttirresurssaid lassáneapmi vuosttažettiin boahatá gielddaide buorin. Eambo kapasitehta galgá dustet lassáneaddji dárbbuid ja lea mielde sihkkarastimis eanet áiggi divššohassii ja almmolaš dábalašmedisiinnalaš doaimmaid nannemii. Oassin ovttasdoaimmaođastusa čađaheamis, galget sihke dálá oahpahus- ja dutkanvuogádagat guorahallojuvvo dainna ulbmiliin ahte dat buorebut galggaše leat veahkkín gielddaide.

Ákkat gielddarolla nuppastuhttimii

Gielddain lea organisatoralaš, gelbbolaš ja rollačadnon givrodad dannego leat lahka olbmuid, ja dannego dain lassin dearvvašvuoda- ja fuolahusdoaimmaide maidái lea ovddasvástádus olu eará doaimmain (skuvllas, mánáidsuodjalusas, sosiála bálvalusain j.ea.) mii váikkuha dan man bures dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus lihkestuvvá ulbmiliid olaheamis. Golbma dilálašvuoda leat erenoamáš guovddázis go lea sáhka nanusmuhttit gielddaid rolla dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis:

- Ovttasdoaimmaođastusa áigumuš lea eambo deattuhit eastadeami, divššohasa iešhálldašeami, árra intervenšuvnna ja vuollegisdásifálaldaga, ja dat leat doaimmat mat mealgadii leat gieldda

ovddasvástádussan. Doaimmat leat deatalaččat divššohassii dannego dat sáhttet eastadit dávdmaid. Dat leat maiddái deatalaččat nanaguoddevaš ovdánahttimis dannego dat sáhttet unnidit dárbbu divrras spesialistadearvvašvuodabálvalusaide buozalmasa maŋŋidásis.

- Maŋgga dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis lea divššohasa iešhálddašeapmi eallimis guovddáš ulbmilin (ovdamearkka dihte veajuiduhttin, psyhkalaš dearvvašvuolta, gárrenmirkogeavaheapmi ja bistevaš dávdat) ja dalle lea dearvvašvuodabálvalusaid ja iešguđet gieldda dearvvašvuodabálvalusaid ovttasdoaimma dat mii lágida iešhálddašeami buoremusat. Jus dan ávkki galgá dahkat de gáibiduvvo gielddas buorre dearvvašvuodabálvalus, ja dávjá leat gielddat dán barggu guovddáš koordinahtorat.
- Gieldda dearvvašvuodabálvalusat leat dábálaččat hálbibut go spesialistadearvvašvuodabálvalusa bálvalusat. Jus gieldda odasta dearvvašvuodabálvalusaid fáaldaga “ovdal, buohcciviessoorruma sadjái ja maŋŋel”, de sáhttet gielddaid bálvalusat muhtun muddui buhttet divrras spesialistadearvvašvuodabálvalusaid – mii oažžut fáaldaga mii lea buoret sihke divššohassii ja mii nanne guoddevaš servodatovdaneami.

Leat olu ákkat dasa ahte eai leat leamaš nannuset gielddalaš rollat dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis. Válđoágga dáidá leat ahte gielddain eai leat leamaš eavttut ovddidit nanu fágalaš ja organisatoralaš birrasiid ja doaimmaid, ja danne leat rahčan fágabargiid rekrutteremiin ja sin bisuhemiin. Dasa sáhttet leat olu ákkat duogážin. Gielddastruktuorra mas leat olu smávva gielddat čájehuvvo ahte lea leamaš váttis fállat fágaolbmuid stabiila ja buriid ovdánanplánaid, ja dalle čuvvot rekrutterenváttisvuodát. Dasto eai leat ruhtadanvuogádat doarvái bures leamaš veahkkinn doarjut doaimmaid juohkima. Ja gielddat eai leat dahkan vuogádatlaš šiehtadusplánaid universitehtaiguin ja allaskuvllaiguin, dahje lágidan buhtadanortnegiid vuodđodearvvašvuodabálvalusa praksissajiid várás, nu movt spesialistadearvvašvuodabálvalusas lea. Dat lea dagahan ahte oahppan dearvvašvuodabargit menddo dávjá sirdásit spesialistadearvvašvuodabálvalussii.

Ovttasdoaimmaođastusas lea dán dili nuppástuhttin áibbas guovddážiis. Deatalaš oassedoaimmabijut leat:

- Čilget ja guorahallat guđiid doaimmaid sáhtta bidjat gielddadearvvašvuodabálvalusa ovddasvástádussan, das árvvoštallat movt fágaprofešuvnnaid viidodat sáhtta leat mielde boahstevaš doaimmaid čoavdimis.
- Láhkaregulerejuvvon šiehtadusvuogádat gielddaid/ovttasbargogielddaid ja guoskevaš dearvvašvuodadoaimmahagaid gaskka. Ráđđehus áigu viidáset čielggadanbarggus maiddái árvvoštallat movt eiseválddit galget čuovvolit šiehtadusvuogádaga.
- Nannet eastadanbarggu. 2010:s bohtet gielddaid eastadanbálvalusaide lassi ruđat gielddaid friddja sisabođuidd bokte.
- Buoridit gielddaid doavttirbálvalusaid nu ahte láchit dili dasa ahte stuorát oassi doavttirbálvalusa lassáneamis buore muddui boahsta gielddaide buorin.

3.3.3.1 Áigejuovdilis gielddadoaimmat boahsteáiggis

Boahstevaš gielddadoaimmat mat čilgejuvvojit lagabui kapihtal 6:s, sáhttet juhkkujuvvojt guovtti váldooassái; gealbogáibideaddji doaimmat ja hálddahus- ja vuogádatdoaimmat.

Gealbogáibideaddji doaimmat leat dávjá fágarasttildeaddjit ja daidda gáibiduvvo muhtun muddui spesialiserejuvvon gealbu vai sihkkarastá buriid ja beaktillis bálvalusaid:

- Gieldda oahppan- ja iešhálddašanbálvalusat.
- Árra intervenšuvdna ovdamearkka dihte, sohkardávda 2, kols, demeansa ja gárrenmirkogeavaheami oktavuodas.
- Fágarasttildeaddji teamat, das maiddái johtti teamat mat erenoamážit deattuhtit sohkardávdda 2, kols, demeansa, veajuiduhttima/habiliterema, bákčasiid unnideami, psyhkalaš dearvvašvuoda ja gárrenmirkkuid.
- Dikšut divššohasaid ovdal, maŋŋel ja buohcciviessosaji sajis;
- dikšut ovdamearkka dihte divššohasaid geain lea doaimmashehttejuvvo, dálkkodit bákčasiid, unnidit bákčasiid, kols vearráneapmi, infekšuvnna, borranhedjoneapmi, medikameantadivvum, olbmot psyhkalaš váttuiguin ja/dahje gárrenmirkováttuiguin dan sadjái ahte buohccivissui šaddat.
- observašuvdna čielggadan dihte lea go dárbu buohccivissui.
- maŋŋeldikšu ja veajuiduhttin maŋŋel buohcciviesu ovdal go beassá ruoktot.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta cuige ahte go šaddá jearaldat gieldda rollas oahppan- ja hálddašanbálvalusa oktavuodas, de čuožžilit dávjá čuolmmat go divššohasat ja geavaheaddjit sáhttet massit dárbblaš oktavuoda spesialistadearvvašvuodabálvalusa gelbbolašvuodain. Lea deatalaš ahte dát dárkilit árvoštallojuvvo ovttarádiid divššohas- ja geavaheaddjeorganisašuvnnaiguin. Dat gusto sihke dasa man muddui oahppan- ja hálddašanbálvalusat galget biddjot gielddaid ovddasvástádussan, ja dasa movt dain oktavuodain váldá fárrui spesialistadearvvašvuodabálvalusa gelbbolašvuoda gielddaid bálvalusfálaldahkii.

Vai áittarda gealboáibideaddji gielddadoaimmaid, de lea maiddái dárbu guorahallat gielddaid doaimmaid hálddahus- ja vuogádatbarggu dáfus. Dearvvašvuodasuorggi máhttu dearvvašvuodahástalusain ja doaibmi bargguin ferte eambo go ovdal váldojuvvot fárrui dábálaš plána- ja mearrádušproseassain gielddaid bajemus stivrendásis.

Ovdamearkkat hálddahus- ja vuogádatbarggu doaimmain leat:

- dearvvašvuodagoziheapmi
- álbmotdearvvašvuodabargu, erenoamážit servodatmedisiinnalaš doaimmat
- gielddaplánaid bargu
- bargu ovttasbargošiehtadusaiguin, vrd, evttohusa lánkanannejuvvon šiehtadusaid gielddaid/ovttasbargogielddaid ja dearvvašvuodadoaimmahagaid gaska

Gielddaovttasbargu

Ráđdehus eaktuda ahte gielddat ieža fertejit gávnnaht heivvolaš ovttasbargovugiid maiguin sihkkarastá ahte resurssat ja gealbu adno buoremus lági mielde. Ovdamearkka dihte nu ahte ovttasbargogielddain leat ovddasvástádus iešguđet buozalmasjoavkkuide, ja ahte gokčēt olles álbmoga ovttasbargogielddain. Iešguđet doaimmaid dáfus gártá báikkálaččat heivehit doaimma geografijja, álbmotčoahkádusa, infrastruktuorra mielde ja dan man guhkki báikkálaš buohcciviesuide lea j.ea..

Ráđdehus eaktuda ahte gielddat leat mielde gielddaidgaskasaš ovttasbarggu jus leaš dárbbalaš. Lea gielddaid iežaset duohken gávnnaht makkár organisašuvnamálet sidjiide leat buoremusat, Dat sáhttet ovdamearkka dihte leat gielddaidgaskasaš ovttasbargu § 27, gielddaidgaskasaš gávpevuodđudus, oasusfitnodat, verddgielddamodealla dahje ovttastuvvongielddamodealla.

Lassin fágalaš ávkái go ovttasbargá, de lea gielddaidgaskasaš ovttasbargu maiddái mearrideaddjin go galgá duohtandahkat vuottuid ja unnidit riskka gieldda mielruhtadeami dáfus spesialistadearvvašvuodabálvalusas, go dat eaktuduvvo álggahuvvot 2012:s.

3.3.3.2 Láhkaregulerejuvvon šiehtadusvuogádat gaskal gielddaid/ovttasbargogielddaid ja deavvašvuodadoaimmahagaid

Jus nannoset gielddangiruššan galggaš lihkestuvvat, nu ahte dat addá buoret ávkki divššohassii ja servodatekonomiijii, de eaktuduvvo ahte gielddain ja guoskevaš dearvvašvuodadoaimmahagain lea lagas ovttasbargu. Dearvvašvuodabálvalusa iešguđet dásiid ovddasvástádussii ii leat vejolaš hábmet loahpalaš rájiid. Fágalaš ovdáneapmi joatkašuvvá maiddái dán ođastusa mañjel. Ferte ášahuvvot láhkageatnegahtton šiehtadusvuogádat mii sihkkarastá ahte spesialistadearvvašvuodabálvalus deavdá geatnegasvuodaidis gielddaid ektui – nu ahte garvá duppalbajáshuksema ja sihkkarastá ahte ii oktage báze fálaldaga haga. Ráđdehus evttoha ášahit lánkanannejuvvon šiehtadusvuogádaga gaskal gielddaid/ovttasbargogielddaid ja guoskevaš dearvvašvuodadoaimmahagaid. Dat lea joatka dan eaktodáhtolaš ovttasbargošiehtadussii maid stáhta Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeantta bokte ja KS leaba dahkan. Dás deattuhuvvo ahte šiehtadusat sáhttet hehttet eahpesealvi ovddasvástádus- ja doaibmadilálašvuodaid hárrái. Ovttasbargošiehtadusat galget earet eará čájehit movt gielddat/ovttasbargogielddat ja dearvvašvuodadoaimmahagat plánejit juohkit doaimmaid, ja oppalaččat movt gielddat ja dearvvašvuodadoaimmahagat ágot ovttasbargat dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid dáfus. Šiehtadusat fertejit hábmejuvvo nu ahte spesialistadearvvašvuodabálvalus geatnegahtá iežas veahkehit gieldda dárbbalaš gealbbuin ja máhtu sirdimiin nu ahte gieldda sáhttá doaimmaht iežas barguid dohkálaččat.

Ulbmilin lea ahte šiehtadus deattuha daid dilálašvuodaid mat váikkuhit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid kvalitehta. Departemeanta áigu addit njuolggadusaid ja bagadusa movt šiehtadusvuogádaga geavaha.

Ráđdehus áigu viidáset čielggadanbarggu maiddái geahčadit movt eiseválddit galget čuoovvolit šiehtadusvuogádaga. Eiseválddiid čuoovvoleami konkrehta hábmemis áigu departemeanta deattuhit ahte čuoovvoleamis galgá doahhtalit ahte báikkálaš beliin leat eavttut gávnnaht buriid čovdosiid.

3.3.3.3 Nannet eastadanbarggu

Ovttasdoaimmaoastusas lea buozalmaseastadeapmi guovddáš áššin. Boahhtevaž dearvvašvuodáhástalusaid vuodul lea dárbu nannet gielddaid eastadeaddji dearvvašvuodabálvalusa. Ulbmilin lea geavahit ja viidásit ovddidit duođastuvvon doaimmaid mat unnidit, ja muhtun muddui hehttejit vára doaimmashehttejuvvot ja gahččat eret bargoeallimis ja skuvllas, ja mii váikkuha olbmo iešhálddašeami ja unnida vára oažžut dávddaid.

Ovddosguvlui galgá ain deattuhuvvot bagadit gielddaid makkár doaimmat sáhttet leat golloseastit ja main lea servodatekonomalaš duođastuvvon ávki. Dearvvašvuodadirektoráhta lea álggahan prográmma máhttovuodđuduvvon álbmotdearvvašvuodabarggu ja áigu vuogádatlaččat ja servodatekonomalaččat árvvoštallat eastadandoaimmaid. Lea maiddá jurdda hukset prográmma mainna geažos áiggi evaluere Norgga eastadandoaimmaid ja makkár ávki dain lea.

Ráđdehus áigu ovddosguvlui láchit dili nu ahte stuorát oassi dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi ollislaš bušehtaid vurdojuvvon lassáneamis galgá leat friddja sisabohtun gielddaide. Dán lassáneami siskkobeaide áigu Ráđdehus nannet eastadanbarggu. Ráđdehus áigu St.prp. nr. 1:s (2009-2010) evttohit eambo ruđaid gielddaide friddja sisabođuid bokte gielddaid eastadeaddji dearvvašvuodadoaimmaid nammii 2010:s.

Eastadeapmi gávdno buot servodatsurggiin ja dan ferte árvvoštallat gielddaid ja stáhta oppalaš bušehtta- ja plánenbarggu oktavuodas. Eaktuduvvo ahte gielddat vuodđudit eastadanánjiruššamiid gielddaplánaide. Eaktuduvvo maiddá ahte gielddat ieža guorahallat movt dan dahká, namalassii váldet go gielddat eastadeami gielddaplánii, dahje dáhttot go ráhkadit ovta dahje eanet oasseplánaid eastadeami várás. Departemeanta atná lunddolažžamussan deattuhit čuovvovaš surggiid:

1. *Gielddat fertelit organisatoralaččat ráhkkanit áittardit eastadeami vuogádatdásis, ja dalle maiddá hukset vuogádagaid mat čájehit ollislašgova dearvvašvuodadilis ja váikkuhanfaktoriin mat addet buori dahje heajos dearvvašvuoda.* Buoret bajildusgovva lea vuodđun vuoruheamis ja evaluseremis dearvvašvuodabálvalusaid dáfus, ja gieldda dearvvašvuodabálvalus sáhtta leat veahkin gieldda plánaproseassas.
2. *Bidjat eastadanánjiruššama daidda surggiide ja dakkár doaimmaiguin main lea duođastuvvon ávki ja mat nu jođánit go vejolaš addet bohtosiid, ovdamearkka dihte unnidit buohcciviessočálihemiid ja unnidit viiddis dálkkodeami.* Dasa gáibiduvvo doaimma buoret identifiserema várás ja čuovvolit daid olbmuid geain lea stuora várra buohccát.
3. *Oahppan- ja hálddašanfálaldat ja iešdálkkodeapmi.* Doaimmat sáhttet leat kursafálaldagat ja iešveahkehanjoavkkut iešguđet geavaheaddjejoavkkuide dahje fágabargiide, ovdamearkka dihte iešhálddašankursat, álggahankurssat veardásaččaide/bagadeddjiide, eallindáhpekurssat sohkarávda 2- buhcciide ja kurssat dearvvašvuodapedagogihkas. Go ovddida oahppan- ja iešhálddašanfálaldaga gielddaide, de sáhttet dat fuolahit deatalaš koordináhtordoaimma ja maiddá ovttasbargagoahit eaktodáhtolaš organisašuvnnaiguin..
4. *Dearvvašvuodaguovddáš ja skuvladearvvašvuodabálvalus.* Dearvvašvuodasguovddáš- ja skuvladearvvašvuodabálvalusas galgá leat ollislaš pespektiiva eastadanbargguin mii mielddisbukta viiddis fágarasttildeaddji barggu.
5. *Gealbohuksen* eastadeaddji dearvvašvuodabálvalusas, ovdamearkka dihte biebmodoaimmas, servodatmedisiinnas ja struktuvrralaš ovtastuvvon eastadandoaimmat nu ahte dat lea máhttui vuodđuduvvon.

3.3.3.4 Buoret doavttirbálvalusat gielddain

Ráđdehus áigu ovddosguvlui fuolahit ahte doavttirbálvalusaid lassáneapmi mealgadii galgá boahit gielddaide ávkin. Dán bokte lea vejolašvuolta lasihit rahčamusaid vuoruhuvvon joavkkuide fástadoaktára listtus, lassin dasa ahte almmolaš dábálašmedisiinnalaš doaimmat nannejuvvot.

Departemeanta áigu viidásit barggu árvvoštallat duohta kapasitehtadárbbu sihke gielddadearvvašvuodabálvalusa ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa doavttirresurssaid hárrái daid evttohusaid vuodul mat ovddiduvvot dán ovttasdoaimmaoastusas. Dearvvašvuodadirektoráhta dieđuid mielde boahá Norgga jahkášaš netto doavttirlohku boahite golbma jagi leat 600 doaktára dearvvašvuodabálvalussii. Dalle lea vejolaš bures rekrutteret odđa virggiide/fástadoavttirvirggiide gielddadearvvašvuodabálvalusas.

Fástadoaktárat lea eaktoaddin ja resursan sihke gielddaide ja dearvvašvuodadoaimmahagaide, muhto dat eai leat stivrema dahje vuogádaga dáfus vuos doarvái bures čadnon daidda ovddasvástádušposišuvnnaide maid gielddat ja dearvvašvuodafitnodagat guddet. Sihkkarastin dihte ahte doavttirresurssat nannet vuoruhuvvon joavkkuide ja doaimmaide, lea jurdda ahte gielddat galget eambo beassat stivret fástadoavttiridoaimma. Dát ferte dahkkot mángga dásis :

- Čielgaset gielldastivren almmolaš dábálašmedisiinnalaš doaimmain maid doaktárii sáhtta bidjat.

- Čielgaset gielddastivren barggu kuratiiva oasis vai sihkkarastá ahte fástadoaktára praksis doaibmá dearvvašvuodapolitiikkalaš vuoruhemiid mielde.
- Čielgaset čuovvoleapmi das ahte čuovvu go doaktára praksis našovnnalaš gáibádusaid ja vuordámušaid buori medisiinnalaš praksisa hárrái buot surggiin.

Ulbmillaš ovttasdoaimmama ovddideapmi gaskal stivren- ja šiehtadusdoaimmaid galgá dahkkot ovttrasáid guoskevaš organisašuvnnaiguin. Viidáset barggus galget ee. lánkanjuolgadusat ja guovddáš šiehtadusat guorahallojuvvot daid nuppástuhttimiid vuodul mat mearkkašit:

- Ásahit doaibma- ja kvalitehtagáibádusa fástadoavttiridoimii.
- Ásahit mearrádusaid mat addet gielddaide nannoset posišuvnnaid dábálašdoavttirressaid jodiheamis ja vuoruheamis ja mii veahkkinn galgá sihkkarastit fástadoaktáriid ovttasdoaimma earáiguin.
- Árvvoštallat mearrádusaid listoguhkkodaga hárrái.
- Ollislaš guorahallan fástadoavttiridoaimma ruhtadanvuogádagas, almmolaš dábálašmedisiinnalaš doaimmain ja servodatmedisiinnalaš doaimmain. Dakkár guorahallan sisttisdoallá dálá ruhtadanortnega, maiddá doaktáriid mearrevuogádaga ja insentiivvaid, aktivitehtavuodduvuvvon ruhtadeami ja basisdoarjaga, ja stuorát ruhtadanovddasvástádusa gielddaide.

Go fástadoaktarat galget váikkuhit dasa ahte unnit – namalassii rievttis divššohasat – sáddejuvvojit buohccivissui, de ferte fástadoaktáriid gelbbolašvuohka maiddá nannejuvvot. Dás lea dalle dárbu nannet fástadoaktára/doavttirváftta árvvoštallangealbbu ja fástadoavttirpraksisa klinihkalaš gealbbu.

3.3.4 Ekonomalaš insentiivvaid ásaheapmi

Ovttasdoaimmaoastusa barggus lea ráđdehus olu deattuhan ruhtadanvuogádagaid huksehusa ja movt dat váikkuhit dan makkár organisatoralaš struktuvrrat ovdánit bálvalusaide ja movt dat váikkuhit ieš bálvalusfálaldaga. Dálá ruhtadanvuogádat ii oro bovdeme ráhkadit struktuvrraid ja bálvalusfálaldaga mat vástidit divššohasa dárbbuide oázžut ollislaš fálaldagaid, dahje movttideame gávnnahit gollobeaktiilis čovdosiid.

Spesialistadearvvašvuodabálvalus ja gielddadearvvašvuodabálvalus lea mielde sementereme ja nanneme deattu diagnosii ja dálkkodeapmái ovdalii eastadeami ja hálddašeami, ja dat menddo unnán fuolaha movttiidahttit molssaevttolaš čovdosiidda sihke hálldahusdásiid siskkobealde ja daid gaskka. Dálá váttisvuohkan lea ahte okta aktevra álggaha doaimma mas leat golut, ja de leat fas eará aktevrrat mat ožžot vuoihtu (ávkki) doaimmas. Ovdamearkan dasa lea ahte jus eambo deattuha eastadeaddji doaimmaid de leat dat gollun gielddaide, muhto vuoihtu boahká maiddá muhtun muddui spesialistadearvvašvuodabálvalussii buorin go eai devdojuvvo nu olu buohcciviessosajit, ja stáhtii go oaju golut unnot.

Lea jáhkkinis nu ahte ruhtadanvuogádaga ja insitameantaváikkuhusaid váilevašvuodát dán dihte leat guovddáš ággan dasa go nu olu jagiid leat šaddan rahčat gávnnahit strategiijaid ja doaimmaid mat buoridivčče ovttasdoaimma.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ruhtadanvuogádagaid ja ekonomalaš ortnegiid dáfus leat guokte válđočuolmma leamaš guovddázis. Vuosttažettiin dat ahte berre go eambo oččodit dálá ruhtadanvuogádaga rievdaduvvot, ja mii dan rievdadus berrešii leat válđosidoallun. Dasto ges mii rievdadusa detáljasisdoallu galggašii leat. Stuoradiggedieđáhusas bovdet vuosttažettiin árvvoštallat válđoáššiid mat berreše váikkuhit jus berre stuorát nuppástuhttit dálá ruhtadanortnegiid, ja man guvlui dalle berrešii nuppástuhttit. Vai oázžut buoret vuodu guorahallat válđočuolmmaid, guorahallojuvvojit dás maiddá iešguđet vejolašvuodát áiegeovdilis válđočovdosiid hárrái.

Departemeantta vuoddu lea ahte dálá ruhtadanvuogádat ii doarvái bures doarjjo buori bargujuogo gieldda dearvvašvuoda-ja fuolahusbálvalusa ja spesialistabálvalusa gaskka, ja dat ii láže dili nu ahte hálddašandásit ja iešguđet bálvalussajit vuodduid iežaset doaimmaid ollislaš divššohasdillái, dahje ahte eambo oppalaččat movttiidahttojuvvo gávnnahit buriid praktihkalaš ovttasbargoortnegiid. Eanemus vuoddudeaddji vuohki áittardit dáid beliid lea ahte ráhkada ollásit integrerejuvvon čovdosiid. Dan sáhtá dahkat organisatoralaš doaimmaid bokte, juogo vuđolaš hálddašanodasteami bokte mas doaibma doaimmahuvvo ollislaš hálddašeami vuolde, dahje nu ahte buot ruđat dearvvašvuodabálvalussii kanaliserejuvvojit gielddaid bokte, ja ahte buohcciviesuid oamasteapmi biddjo ovttasbargogielladaid joavkkuide. Dán ášši birra gávnnaht eambo kapihtal 9:s, gos gávnnahtuvvo ahte dakkár doaimmabijut gahččet ovttasdoaimmaoastusa doaimmaid rámma olggobeallái, ja ahte dat eai adno ulbmiláš gaskaoapmin. Nubbi gaskaoapmi livččii ahte ása vuogádaga mii dahká ollislaš mearrádusaid das movt iešguđet dárbbuid galgá čuovvolit, ja ahte mearrádusain livččii dego vuoihtavuodadokumeanta bálvalusaid iešguđet osiid ektui. Nu movt oaidnit kapihtal 9:s, de lea dát čovddus dakkár mas leat olu

hástalusat praktihkalaš hábmema ja gollokontrolla hárrái, ii ge leat áigumuš dál ahte boahhtevaš čovdosat galggaše dán molssaektui vuodduvuvot.

Ráddehus oaivvilda oppalaččat ahte buoremus vuogádatdoaimma go galgá hábmet ollislaš doaimmačovdosiid, lassin fágalaš ja vuogádatlaš doaimmaide mat addet beliide oktasaš referánsarámma dasa maid buorre divššohasdilli sisttisdoallá, lea garraseappot integreret ruhtadanvuogádaga. Dat lea earet eará go gielddat ožžot mieldeovddasvástádusa ruhtadit spesialistadearvvašvuodabálvalusa ja ovddasvástádusa gokčat goluid divššohasaide geat guđdet buohcciviesu.

Ráddehus álggaha dán suorggis golbma válđočovdosa:

- áсахit gieldda mielruhtadeami spesialistadearvvašvuodabálvalusas
- sirdit ekonomalaš ovddasvástádusa gielddaide dain divššohasain várás geat guđdet buohcciviesu
- eambo geavahit rámmaruhtadeami spesialistadearvvašvuodabálvalusa dáfus

3.3.4.1 Áсахit gieldda mieleruhtadeami spesialistadearvvašvuodabálvalusas

Ráddehus evttoha áсахit gielddalaš mielruhtadeami spesialistadearvvašvuodabálvalusas. Dán modellii árvvoštallojuvvojit golbma iešguđetlágán vuogi. Oppalaš mielruhtadeapmi buot diagnosaid ja agiid várás, ráddjet dušše diagnosii, dahje ráddjet agi vuodul.

Gielddalaš mielruhtadeapmi mearkkaša ahte gielddat ožžot ekonomalaš mieldeovddasvástádusa spesialistadearvvašvuodabálvalusa dálkkodeamis. Dat ruhtaduvvo doarjagiin maid guovllu dearvvašvuodadoaimmahagat ožžot njuolga stáhtas mas de sirdojuvvo muhtun oassi gielddaide. Buot joavkkuid ovddas earret somáhtalaš divššohasaide leat vuosttažettiin veallánjándorat/polikliinikalaš mearit vuodđun mielruhtadeapmái, ja DRG lea fas vuodđun somáhtalaš divššohasaide ovddas. Lea árvvoštallojuvvon bidjat mielruhtadanoasi 20 prosentii buot ásaahasain. Vuolleget gielddalaš mielruhtadanoassi unnida máksinriskka smávva gielddaide, muhto unnida maiddái ortnega insentiivvaid.

Stuorat ekonomalaš ovddasvástádus sáhtá dahkat gielddaid eambo didolažžan vuogádatdásis oppalaš dearvvašvuodabálvalusa goluid ja erneomážit spesialistadearvvašvuodabálvalusa goluid hárrái. Mielruhtadeapmi galgá leat insentiivan organiseret ja heivehit bálvalusaid vuolemus beaktillis fuolahusdásis, ja kártet oppalaš dearvvašvuodabálvalusaid viidodaga. Gielddat dovdet ieža buoremusat buot gieldda diliid ja gaskaomiid maiddái dearvvašvuodasuorggi olggobealde, mii sáhtá váikkuhit meannudeami.

Gielddaid golut sáhttet rievddadit jagis jahkái, ássiid rievddadeaddji spesialistadearvvašvuodabálvalusaid dárbbu geažil. Dát rievddadeapmi sáhtá erenoamážit váikkuhit smávit gielddaide. Viidáset barggus deattuhit geahčadit álbmotmeari dan ásaheami ektui ja dan riskkaunnideaddji doaimmabiju ektui mii galgá leat vuodđun gielddaid mielruhtadeamis. Olu riskkaunnideaddji doaimmat árvvoštallojuvvojit viidáset barggus, dás maiddái ortnegat main biddjo bajemus mearri dasa man olu juohke divššohasdálkkodeapmi galgá máksit.

Smávit gielddaid ekonomalaš riska mearkkaša ahte viidáset barggus ferte árvvoštallat mielruhtadeami vuogi ja viidodaga, dás berre geavahit dassedis álggaheami. Áigumuššan lea álggahit ortnega 2010 rájes, dan álggahanvuogi vuodul mii välljejuvvo. Gielddalaš mielruhtadeapmi eaktuda ahte gávdnojit čovdosat mat unnidit smávit gielddaid riskka. Gielddalaš mielruhtadeami hábmema viidáset barggus lea deatalaš sihkarastit ahte smávit gielddat áсахit gielddagaskasaš ovttasbarggu ovdalگو gielddalaš mielruhtadeapmi álggahuvvo.

Dárkilet hábmemis gielddalaš mielruhtadeami oktavuodas leat veardádallamat ja heivehallamat čuovvovaš beliin deatalaččat:

- *Insitameantaváikkuhusat.* Ruhtadanortnegat galget movttiidahttit gielddaid árvvoštallat iežaset dearvvašvuodarahčamušaid ollislaš fágalaš ja servodatekonomalaš perspektiivvas. Gielddat dovdet buoremusat buot iežaset gielddalaš doaimmaneavvuid maiddái dearvvašvuodasuorggi olggobealde, ja dat sáhtá váikkuhit meannudeapmái. Danne berre ángiruššat ahte ekonomalaš insitameantaid vuohki galgá joksat buot gieldda doaimmaid ja dilálašvuodaid mat sáhttet váikkuhit buohcciviessogeavaheapmái.
- *Gielddaid riskkaváikkuhusat.* Gielddat eai galgga ollislaččat dahje ovttaskasat gillát dohkketmeahttumis riskka. Dat mearkkaša ahte ortnegiid ekonomalaš riskkat eai galgga beassat buktit gielddaid ekonomalaš dilái govttoameahttumis dahje eahpekrollertta váikkuhusaid. Golbma elemeantta leat dán oktavuodas guovddázis. Vuosttažettiin gielddaid buohcciviessobálvalusaid geavaheami viidodat ja nuppástuhttin ássiid várás, ja man olu duohta ja relatiiva dilálašvuodat sáhttet dagahit govttohis eahpesihkarvuodadovddu gielddaekonomiijjas. Nubbi lea movt riskkaunnideaddji doaimmabijuid sáhtá atnit sihkarastin dihte ahte ekonomalaš riska lea dohkálaš rámmaid sikkobealde. Goalmmát lea movt fágalaš ovttasbargu gielddaid gaskka, ja movt dan sáhtá

čatnat dihto vuogádagaide gieldda ekonomalaš riskkajuohkimis, sáhtta unnidit smávit gielddaid riskka.

- *Váikkuhusat divššohasaid* dárbbuide oázžut buriid ja sihkkaris spesialistadearvvašvuodabálvalusaid. Dán pespektiivvas lea deatalaš eaktun ahte gielddalaš mielruhtadeapmi ii galgga rievdatit dálá dili nu ahte dearvvašvuodafágalaš olbmot, nugo fástadoavttir, doavttirváhta ja fágaolbmot buohcciviesuin eai leat šat dat geat mearridit goas galgá buohccivissui dahje eará spesialistadearvvašvuodabálvalusaide. Go gielddat, oppalaš gielddaekonomiijja ja daid ruđaid vuodul mat sirdojuvvojit oassin gielddalaš mielruhtadeamis, galget árvvoštallat gielddalaš doaimmaid mat ollislaččat sáhttet mielddisbuktit dearvvašvuodabálvalusa divššohasaide, de fertejit vuhtiiváldit ahte dálá eavttut divššohasaid stivremis buohcciviesuide, šaddá jotkojuvvot. Go fágalaš aktevrrat buorebut heivehuvvojit ja veahkehuvvojit, de ožžot gielddat buoret vejolašvuoda searvat ollislaš dearvvašvuodabálvalusa ovdánahttimii ja buohcciviessobálvalusat geavahuvvojit rievttabut. Galgá maiddáai leat gohcevašvuolta das ahte lea go praksisas dat sihkarvuolta mii gáibiduvvo nu ahte divššohasat, našovnnalaš mearriduvvon rámma siskkoabealde, ožžot dan buohcciviessodivššu maid dárbbasit.

Departemeanta áigu mañjel Stuoradikki meannudeami stuoradiggediedáhusas loahpalaččat árvvoštallat modealla vuogi ja movt implementeren galgá čadahuvvot vai šaddá fágalaččat ja bušeahta dáfus bealuštahti. Dás deattuhit ahte ovdalge loahpalaš čoavddus válljejuvvot, de galgá dat gulaskuddamii guoskevaš ášahusaide, ja cealkámušat galget adnot vuodđun ovdalge loahpalaš ruhtadanvuogádat mearriduvvo.

Jus gielddalaš mielruhtadeapmi galggaš doaibmat ulbmila mielde, de fertejit dihto eavttut devdojuvvot, ee. čuovvovaččat:

- gielddat galget sáhttit váikkuhit buohccivissui čáliheami ja divššu viidodaga
- gielddat/ovttasbargoovttadagat fertejit leat dan mađi stuorrát ahte sáhttet hálddašit riskka
- mielruhtadeami vurdojuvvon vuoiu ferte vástidit dan riskka mii ná stuora nuppástuhttimii lea čadnon, dás maiddáai gielddaid riskka, dat ahte vuogádagas lassána kompleksitehta, vuhtiiváldit stuora ja lossa suorggi bajemus stivrema, várra ahte beliid doaimmat sáhttet leat duššas j.ea.
- gielddain fertejit leat dohkálaš readdut nugo resurssat, gelbbolašvuolta, gielddalaš stivren fástadoaktáriid ja eará guoskevaš doaimmaid hárrái.

3.3.4.2 Gielddat ožžot 2012 rájes ekonomalaš ovddasvástádusa divššohasain geat guđdet buohcciviesus

Ráđdehus áigu 2012 rájes sirdit ovddasvástádusa ja resurssaid gielddaide divššohasaid ovddas geat leat válbmasat čálihuvvot olggos buohcciviesus, mii mearkkaša ahte gielddain šaddá máksingeatnegasvuolta daid divššohasaid ovddas geat definerejuvvot leat válmmasin guođdit buhcciviesu. Ulbmilin ii leat ránggáštít gielddaid geat eai váldde vuostá olggosčálihuvvon divššohasaid, muhto ášahit gielddaide rievttes insitameantadilálašvuoda. Ortnege álgaheami oktavuodas oázžu gielddasuorgi ollislaččat ruđaid mat vástidit goluide maid olggosčálihuvvon divššohasat mákset. Prinsihpalaččat sáhttet sii válljet joatkit seamma viidodagain olggosčálihuvvon divššohasaid hárrái ja máksit daid goluid. Seammás lea ekonomalaš insitameantan maiddáai dat ahte ášahit gielddalaš sajjiid main leat unnit golut ja nu golahit sestojuvvon ruđaid eará dearvvašvuodadoaimmaide.

Nuppástus ruhtaduvvo nu ahte regionála dearvvašvuodadoaimmahagaid rámmat unnot, ja gielddaid rámmat lassánit, ja vuodđun atnit historjjálaš loguid mat leat leamaš olggosčálihuvvon divššohasaid goluid ovddas. Dakkár čoavddus eaktuda ahte gielddat ja buohcciviesut ovttasráđiid ráhkadit eavttuid olggosčálihuvvon divššohasaide, ja ahte dat sohpet kareansaáiggi jus oddasis čálihuvvot buohccivissui dihto áigodahkii. Dasto ferte máksonjuolggadus olggosčálihuvvon divššohasaid ovddas rievdaduvvot.

Veallánaiggi buohcciviesus váikkuhit buhcciidruovttu ja ruovttubuhccidivššu bargoveahka ja gelbbolašvuolta, buhcciidruovttu doavttirlohku, buohcciviessosajjiid ja fuolahusásaodagaid lohku, ja dat gos buohcciviesu lea. Olggosčálihuvvon divššohasloguin lea stuora erohus gielddaid gaskka ja ášahusaide gaskka. Leat erenoamážit smávit gielddat mat gillájit riskka dákkár nuppástusain mii maid sáhtta unniduvvot jus lea gielddaid gaskasaš ovttasbargu.

3.3.4.3 Lassáneaddji rámmaruhtadeapmi spesialistadearvvavuodabálvalusas

Ráđdehus evttoha rievdatit buohcciviesuid ruhtadanortnege eambbo rámmaruhtadeami guvlui unnidettiin ollislaš aktivitehtavuodđuduvvon ruhtadeami (ISF) regionála dearvvašvuodadoaimmahagain 40 pst:s 30 pst:ii 2012 rájes. Dat lea vai unnida buohcciviesuid insentiivvaid váldit divššohasaid dárbbasmeahtumit buohccivissui, ja nu váikkuhit dasa ahte gielddain dálkkoduvvo. Láhkaásahuvvon

šiehtadusat maid gielddat ja spesialistadearvvašvuodabálvalusat galget dahkat, leat deatalaš gaskaoapmin dasa ahte bealit gávnnaht rievttis fágalaš ja servodatekonomalaš bargojuogu, ja ahte maiddái bistevaš ovttasbarggus lea vuogas málle. Ráđđehus oavvilda ahte gieldda mielruhtadeapmi spesialistadearvvašvuodabálvalusas ovttas muhtun muddui unniduvvon ISF-meriin buohcciviesuide, addá ekonomalaš rámma mii dahká vejolažžan oheat buriid čovdosiid.

3.3.5 Spesialistadearvvašvuodabálvalus galgá ovddiduvvot nu ahte buorebut geavaha iežas spesialiserejuvvon gelbbolašvuoda

Spesialistadearvvašvuodabálvalus lea okta ollislaš dearvvašvuodabálvalusa vuoduin. Olmmošárvvu doahhtaleapmi dagaha ahte servodat, politihkkariid vuoruhanmearrádusaid siskkobealde, ferte geavahit metodaidda ja teknologiiija spesialistadearvvašvuodabálvalusas maid našovnnalaš ja riikkadgaskasaš birrasat ovddidit. Lea deatalaš ahte spesialistadearvvašvuodabálvalus oažžu rámmaeavttuid mat dagahit ahte dat geažosaiggi sáhttet ovdánahttit doaibmabirrasiid mat fáallet buriid spesialistadearvvašvuodabálvalusaid. Dalle gáibiduvvo ahte siskkáldasat spesialistadearvvašvuodabálvalusas ovddiduvvojit kvalitehtaorienterejuvvon vuogádagat ja guottut mat sáhttet addit bálvalusaid kvalitehta. Olu proseassat leat jođus dan várás ahte ovdánahttit kvalitatiiva buriid spesialistadearvvašvuodabálvalusaid. Dán diedđáhusas eat guoskkat daid doaimmaid. Man bures spesialistadearvvašvuodabálvalus vástida álbmoga dárbbuide oažžut spesialiserejuvvon dearvvašvuodabálvalusaid lea maiddái dan duohken movt ovttasdoaimman lea aktevrraiguin spesialistadearvvašvuodabálvalusa olggobealde. Dat gusto erenoamážit guovtti suorgái.

Vuosttažettiin fertejit gielddat gokčat bálvalusaid maidda ii dárbbášuvvo spesialistadearvvašvuodabálvalus, nu ahte spesialistadearvvašvuodabálvalus sáhtta bidjat návccaid daidda doaimmaid maidda duodai dárbbášuvvo spesialiserejuvvon gelbbolašvuoda. Váilevaš heiveheapmi das ahte gielddat sáhttet čoavdit bargguit mat iešalddis berreše leat gieldda duohken, dagaha ahte dál geavvá spesialistadearvvašvuodabálvalus muhtomin atnit iežas spesialitehta bargguin maid gielddat eará eavttuiguin ledje sáhttit bargat buorebut ja hálbibun. Dasto berre spesialistadearvvašvuodabálvalus eambo deattuhit ahte olu sin bálvalusain leat oassin divššohasdilis masa maiddái gullet gielddalaš bálvalusat. Goappáš dát bealit leat guovddáš elemeantan ovttasdoaimmaođastusas.

Odđa gieldda rolla ii mearkkaš ahte spesialistadearvvašvuodabálvalus geahnohuvvá, muhto rollat ja barggut rivdet. Deaddu sirdása spesialistadearvvašvuodabálvalusas eambo gielddadearvvašvuodabálvalussii. Spesialistadearvvašvuodabálvalus ja gielddadearvvašvuodabálvalus galget šaddat eambo ovttađassásaš mearrádusdihkin, dainna lágiin ahte nuppi beali eavttut eai šatta aktoráđđejeaddjin barggu oktavuodas.

Spesialistadearvvašvuodabálvalus galgá ovdánahttojuvvot vel čielgaset spesialiserejuvvon doaibman ovttas standariserejuvvon divššohasdiliin ja divššohasa dárbbuin oažžut koordinerejuvvon bálvalusaid. Boahtevaš dilli mas buohcciviesut eambo go dál barget aivve spesialiserejuvvon doaimmaiguin, addá odđa vejolašvuodaid strategalaččat ovdánahttit spesialistadearvvašvuodabálvalusa mii ferte geavahuvvot vuogádatlaš vugiin. Dat addá buohcciviesuide buoret vejolašvuodaid vuoruhit ja viidásitovddidit iežaset fágalaš ja organisatoralaš ovdamuniid mii lea addit spesialiserejuvvon dearvvašvuodabálvalusaid main lea alla riikkaidgaskasaš kvalitehta.

Priváhta dearvvašvuodabálvalusat leat maiddái oassin regionála dearvvašvuodadoaimmahagaid doaimmas gokčat álbmoga dárbbu spesialiserejuvvon dearvvašvuodabálvalusaid. Viidodat ja iešvuodát dearvvašvuodadoaimmagaid priváhtabálvalusgeavaheamis ii leat sierra fáddán dán ovttasdoaimmaođastusas. Dattege bohtet dat rámmaeavttut mat biddjojit priváhta aktevrraid searvamii, váikkuhit ovttasdoaimma eará dearvvašvuodabálvalusa aktevrraiguin. Dát čilgejuvvo dárkkileappot kapihtal 10:s.

Ovttasdoaimmaođastus buktá stuora jođihan ja organisatoralaš hástalusaid maiddái spesialistadearvvašvuodabálvalussii. Jus galggaš lihkestuvvat de ferte ovttasdoaimma- ja koordinerendoaimma oažžut samma čielga jođihan ja organisatoralaš vuodu go spesialiserejuvvon doaimmain lea dál nai, ja ovttasbargui gielddadearvvašvuodabálvalusain ferte mearriduvvot čielga ovddasvástádusmálla sihke organisatoralaččat ja fágalaš bajemus dásis. Ekonomalaš dárkkástus šaddá deatalet go goassege ovdal. Demografiija dahká ahte spesialistadearvvašvuodabálvalusas boahtá ain leat resursalassáneapmi. Muhto dannege gielddadearvvašvuodabálvalussii dál biddjo ná olu deaddu, de fertejit ásašuvvot stivre vuogádagat mat addet sihkarvuoda dasa ahte spesialistadearvvašvuodabálvalusa bušehtaovdáneapmi politihkalaččat stivrejuvvo.

3.3.6 Heivehit dili čielgaset vuoruheapmái

Politiikhkalaš dásis ja bálvalusdásis eai leat bearehaga organiserejuvvon vuogádagat movt vuoruhit ja mearridit nu ahte divššohasa ja geavaheaddji dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa dárbu lea ollislaččat adnon vuodđun. Politiikhkalaš dásis leat unnán ásahan proseassaid main ollislaččat suokkardallojuvvo makkár dárbbuin berrešii leat riekti vuoruhuvvot dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa bealis.

2007:s ásahii Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta Našovnnalaš kvalitehta- ja vuoruhanrádi (Nasjonalt råd for kvalitet og prioritering) man ulbmilin lea veahkehit eambo ollislaš lahkaneapmái dearvvašvuodabálvalusa kvalitehta ja vuoruheami gažaldagaid hárrái. Ráđdi galgá veahkehit oččodit oktasaš dilálašvuoda- ja váttisvuodaipmárdusa dearvvašvuodabálvalusa aktevrraid gaskka nu ahte iešguđet áshusaid doaimmat ja proseassat koordinerejuvvojit. Ráđdi galgá váikkuhit eiseválddiid, bálvalusaddi doaimmaid, geavaheaddjeorganisašuvnnaid ja fágalaš organisasašuvnnaid/fágaorganisašuvnnaid dialoga ovddideapmái. Rádi mandáhta mielde galgá ráđdi ee. guorahallat spesialistadearvvašvuodabálvalusa ja gielddaid ovttasdoaimma, dás maiddáid dálkkodanvugiid mat váikkuhit kvalitehta, bargujuogo ja nu maiddáid vuoruheami, resursa- ja gelbbolašvuodajuohkima dearvvašvuodabálvalusa iešguđet dásiid gaskka.

Bajemus dásis leat divššohasvuoigatvuodálága mielde divššohasvuoigatvuodaid ja vuoruhemiid njuolggadusat. Dearvvašvuodadirektoráhta ja regionála dearvvašvuodadoaimmahagat leat ovttrasrádiid ovdánahtán vuoruhanbagádusaid 32 fágasuorggis/spesialitehtain mas leat rávvagat vuoigatvuodastáhtusa hárrái ja mearit spesialistadearvvašvuodabálvalusa dearvvašvuodaveahki hárrái. Doavttirorganisašuvdna ja geavaheaddjeorganisašuvnna lea aktiivadit leamaš fárus dán proseassas.

Golmma jagis lea Dearvvašvuodabibliotehka šaddán guovddáš diehtogáldun buot Norgga dearvvašvuodabálvalusa beliide. Mávssolaš diehtoresurssat mat ovdal gulle universitehtabuohcciviesuide, lea dál olamuttus olles dearvvašvuodabálvalussii profešuvnnaid, hálddašandásiid ja geográfalaš rájiid rastá. Dearvvašvuodabibliotehka addá erenoamáš vejolašvuoda juohkit seamma dieđuid ja máhtu buot dearvvašvuodabálvalusa osiide, ja dat lea rájehis fágalaš deaivadanbáikin. Dát lea konkrehta vuohki oččodit ovttasdoaimma ja das ožžot buohkat seamma vejolašvuoda olahit fágalaš njuolggadusaid. Vuodđodearvvašvuodabálvalus beassá oaidnit njuolggadusaid mat adnojit spesialistadearvvašvuodabálvalusas ja nuppe guvlu.

Dattege eai leat ráhkaduvvon mearrádusvuogádagat mat sihkarastet ahte Norgga dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalus lea huksen struktuvrraid ja juohkán resurssaid ja gelbbolašvuoda mii vástida našovnnalaš politiikhkalaš dási vuoruhemiide. Geavatlaččat dahkkojit danne vuoruhanmearrádusat mealgadii goappánai hálddašandásis, ja olu maiddáid bálvalusbáikkiin. Danne lea maiddáid varra ahte mearrádusat eai oktiiveihuvvo.

Demográfalaš ja epidemiologalaš dilálašvuohta dagaha ahte riikka boahttevaš jagiid šaddá dahkat olu váttis vuoruhanmearrádusaid. Vahágahtta sihke divššohasa, guoddevaš servodatovdáneami ja almmolaš suorggi legitimizehta jus vuoruhanmearrádusat mat sakka čuhcet divššohasaide ja servodateallimii, eai dahkko koordinerejuvvon vuogi mielde iešguđet dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi osiin. Danne lea ovttasdoaimmaođastusas erenoamáš deatalaš ahte áshuvvojit dárbbalaš našovnnalaš vuoruhanvuogádagat divššohasa ja geavaheaddji ollislaš dárbbu vuodul.

Dárbbášuvvojit buorit našovnnalaš plánavuogádagat mat buorebut sáhttet fuolahit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa iešguđet osiide bajáshuksenresurssaid ja gelbbolašvuoda mii heive sávvojuvvon ollislašvuhtii. Našovnnalaš kvalitehta ja vuoruhanráđdi ovddasta deatalaš ovdáneami eanet ollislaš vuoruhemiid várás. Danne áigu Ráđdehus viidáset ovdánahttit dán ja ovddidit Našovnnalaš dearvvašvuodaplána eambo operatiiva reaidun ollislaš dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi vuoruhemiid várás. Erenoamážit deattuhuvvojit analysat ja konklusuvnna das movt váldosurggiid gaskka berre vuoruhit, nu movt buot dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat gieldda ovddasvástádusa vuolde, das fástadoavttirdoaimma, veajuiduhtin, fuolahus, eastadeapmi ja stáhta ovddasvástádusa vuolde ges spesialistadearvvašvuodabálvalus.

3.4 Eará strategalaš doaimmat

Ráđdehus áigu:

- doarjut IKT-vuogádagaid ovdánahttima.
- doarjut gelbbolaš dearvvašvuodabargiid oččodeami – buot dearvvašvuodabálvalusa osiin
- veahkehit buori ovttasdoaimmamii eará surggiiguin

3.4.1 Dearvvašvuoda ja fuolahussuorggi IKT geavaheapmi

IKT lea deatalaš neavvun duohtandahkat dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ollislašvuoda ja ovttasdoaimma ulbmila. Teknologiiija ja ovttasdoaimmačovdosiid geavaheami vuodđun ferte leat movt divššohasdálkkodeami buoremusat doarju diehtujuohkima bokte mii fas addá vuodu buori

diagnostihkkii, divššohasdálkkodeapmái ja dikšui. Dás lea deatlaš deattuhit ahte IKT berre geavahit ovttas organisašuvdnaovdánahttimiin, rutiinnaid nuppástuhttimiin ja odđa ovttasbargovugiiguin vai olaha beaktilisvuoda ja kvalitehtaloktema. .

IKT-politiikka ovddideamis lea ulbmilin ahte elektrovnnalaš gulahallan galgá leat dábáleamos gulahallanmállen. Dat gusto sihke;

- Bálvalusaddi/dálkkodeaddji ja divššohasa/geavaheaddji oktavuhtii. De oaivvildit ee. elektrovnnalaš diibmodingoma, dearvvašvuodadiehtojuohkima/-oahpaheami, on-line-ráddádallamiid/telemedisiinna ja vejolašvuoda beassat oaidnit iežas journála.
- Iešguđet bálvalusaddi/dálkkodeaddji oktavuhtii. Buotlágán duodašteapmi ja dieđuid lonohallan galgá dahkkot elektrovnnalaččat.

Olahan dihte ulbmila lea čuovvovaš doaimmat áigeguovdilát:

Gievrrat našovnnalaš stivren ja IKT koordineren

Ovdánahttinbargui dárbbášuvvo čielgaset našovnnalaš strategalaš stivren ja jodiheapmi. Dál lea ovdasvástádus juhkojuvvon mángga iešguđet aktevrii ja ásausaide, ja dat ii nanne ovdánahttinbarggu doarvái bures. Ovdánahttinbargus lea erenoamáš mávssolaš ráhkadit infrastruktuurra mii láchčá dili ovttasdoaimbami aktevrraid gaskka. Norgga Dearvvašvuodaneahtha ovdánahttima vuodul lea jurddan 2009 geasi ásahtit odđa našovnnalaš ovttaga dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi IKT-infrastruktuurra ovdánahttima ja doaimma várás. Ovttagat ásaheavvuo stáhtafitnodahkan, ja Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta galgá hálddašit eaiggáduššama. Fitnodat oázžu doaimmaid ja rolla mii lea vuodduuvvon dan dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa IKT-ovdánahttima ollislaš strategiijii maid Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta mearrida.

Áigemearit ovddidanulbmiliidda

Njuolggadusat leat veahá bazahallan dearvvašvuodafágalaš, organisatoralaš ja teknologalaš ovdáneamis. Dálá lágat leat ráhkaduvvon dallego dearvvašvuodaveahkki sakka unnit eaktudii dálkkodeami juridihkalaš ovttagaid rastá. Dálá teknologiiija addá vejolašvuoda juohkit dieđuid doaimmaid ja dásiid rastá mii sáhtá addit buoret divššohasdálkkodeami, buoret vejolašvuoda áittardit persovdnasuoji, unnit divššohasfievrredeami ja buoret ávkkástallama dearvvašvuodasuorggi resurssain.

Ráddehus oaivvilda ahte dain surggiin mat mearkkašit olu bálvalussii ja álbmogii, berre árvvoštallat bidjat áigemeiid dasa goas dihto ovddidanulbmilat galget leat devdojuvvon. Suorggit maid árvvoštallat leat ovdamearkka dihte:

- čatnat buot aktevrraid ovtta sihkkaris deavvašvuodafierbmái
- aktevrraid gaskasaš elektrovnnalaš dieđuid lonohallan (sáddenbábir, iskkusvástádusat, buohccindieđiheami, tákstamáksu j.ea.)
- elektrovnnalaš divššohasjournála – mii gulahallát ja sádde dieđuid doaimmarájiid rastá

Jus galgá álgit atnit áigemeiid, de ferte ovdal kártet makkár lassi dahje eará doaimma- ja investerengoluid dat gáibida, nu ahte lea realisttalaš ahte aktevrrat sáhttet gokčat goluid sin dábálaš bušeahhtarámmaid siskkobealde. Vejolaš juolludusohcamušat fertejit čielggaduvvot dábálaš bušeahhtaproseassain. Ovdal go dahká mearrádusa de ferte maiddá kártet makkár eará eavttut fertejit leat sajis ovdalgo lea realisttalaš bidjat áigemeiid. Dán oktavuodas ferte maiddá leat bálvalusfálaldat neahas mii govttolažžan dahká čatnama, ja ahte aktevrrain lea dárbbášlaš gelbbolašvuhta.

Čielggadit Našovnnalaš vuodđojournála ovdánahttima

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta áigu čielggadit movt sáhtášii ráhkadit nugohčoduvvon Našovnnalaš vuodđojournála ja áigu mañnel máhccat Stuoradiggái dán ášši čuovvolemiin. Doaba našovnnalaš vuodđojournála adno dás IKT-vuodduuvvon čoavddusin mas dearvvašvuodabargit geat addet dearvvašvuodaveahki divššohasaide sáhttet, go lea autentiseren ja lohpi, beassat oaidnit ráddjejuvvon ja heivehuvvon vuodđodieđuid divššohasa birra. Vuodđodieđuiguin oaivvildit heaggagádjunkritihkalaš dieđuid (varrajoavkku, allergiijaid jna.), medisinerema ja oktavuodadieđuid/epikriisaid. Vuodđojournála ii leat dábálaš journála nu movt divššohasdieđuid dábálaččat defineret, muhto dihto dieđut mat leat váldojuvvon elektrovnnalaš divššohasjournálain. Leat ain smiehttame vuohkkaset nama našovnnalaš vuodđojournála doahpagii.

3.4.2 Gelbbolaš dearvvašvuodabargit – buot bálvalusosiin

Dearvvašvuodabargit leat dearvvašvuodabálvalusa deataleamos ja stuorámuš ánggirdanfaktorat. Dearvvašvuodabálvalus galgá leat geasuheaddji bargobáikin mas leat ovdánanvejolašvuodát ja buorit ja oadjebas bargoeavttut. Lea váttis, juo dadjat veadjemeahttun, lihkostuvvat dearvvašvuodapolitiikka čadahemiin jus bargiidpolitiikkalaš dilli ja bargiid dilli ii heive daidda ulbmiliidda mat leat mearriduvvon.

Ovttasdoaimmaođastusa čuolbmaipmárdus čájeha ahte boahhteáiggi resurssat fertejit geavahuvvot earaládjje go odne. Dán oktavuodas šaddá deatalaš guorahallat dárbbu iešguđet dearvvašvuodabargijoavkkuide boahhteáiggi, ja doaimmaid maid sáhtta álggahit deavdin dihte boahhteáiggi dárbbuid bargiidjoavkkuide mat váilot. SSB/Helsemod meroštallamat 2008:s čájehit ahte mii dárbbasit gaskal 95 000 ja 135 000 jahkedoaimma 2030 rádjái, ja dearvvašvuodabargit lassánit sullii 100 000 jahkedoaimmain. Stuorát bargiidkapasitehta dárbbasuvvo easka 2020-2030 gaska, go dikšodárbbasheaddjit lassánišgohtet. Deattuhuvvo ahte vejolaš kapasitehtahuksen heivehuvvogoahdá dalle go dárbbuid rievdamat álget. Čujuhit SSB Rapport 2009/9, Arbeidsmarkedet for helse- og sosialpersonell fram mot år 2030 (Dearvvašvuoda- ja sosiálabargiid bargomárkan 2030 rádjái).

Jus galgat lihkostuvvat dearvvašvuodapolitiikka ulbmiliid duohtandahkamiin de fertejit čuovvovaččat leat sihkkarastojuvvon:

- ahte doarvái ja rievttis dearvvašvuodabargit váldet oahpu ja ahte oahppu addá gelbbolašvuoda mii lea heivehuvvon dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa gáibádusaide
- ahte faktorat mat váikkuhit ohcama ja rekrutterema iešguđet osiide dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas leat ášahuvvon nu ahte oazžut dárbbaslaš juogu sihke gealbbu ja resurssaid dáfus mat dorjot politiikkalaš ulbmiliid.
- ahte joavkkut leat oahppan ja ovddidit guottuid ja árvvuid mat vástidit ja dorjot dearvvašvuodapolitiikkalaš vuodđoárvvuid ja dearvvašvuodapolitiikkalaš ulbmiliid

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta oaivvilda ahte suokkardeamit mat leat leamaš vuodđun ovttasdoaimmaođastussii, ja dat ulbmilat mat ođastussii leat biddjon, čalmmustahttet dilálašvuodaid mat berrejit ovdánit ja nuppástuvvat eiseválddiid, doaimmajodiheddiid ja dearvvašvuodabargiid ovttasbarggu bokte, nu ahte rámmaeavttut ja praksis vel buorebut heivehuvvo dearvvašvuodapolitiikkalaš ulbmiliidda. Oassin ovttasdoaimmaođastusas áigu departemeanta erenoamážit bargat ovddidanbargguiguin čuovvovaš áddejumiid ja váldolinjjáid vuodul:

- Ferte eambo deattuhit oahpahit dearvvašvuodabargiid nu ahte heivejt doaimmahit boahhtevas gieldda doaimmaid. Dasto fertejit eiseválddálaš rámmaeavttut leat doarjjan dasa ahte oahppan dearvvašvuodabargit eambo go dál kanaliserejuvvojit gieldda dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalussii.
- Oahpahasásahusat deattuhit menddo sakka spesialistadearvvašvuodabálvalusa. Gieldda ovddasvástádussuorgi oazžu seammaládjje go spesialistadearvvašvuodasuorgi vejolašvuoda šiehtadusa vuodul áittardit iežas dárbbuid ja beroštumiid oahpahasásahusaid ektui.
- Man njuovžilit bargonávccaid sáhtta atnit lea deatalaš eaktun dasa man bures dearvvašvuoda- ja fuolahussuorgi doaimmá. Departemeanta áigu gozihit ahte boahhteáiggi suokkardallojuvvo ja ahte guoskevas doaimmabijut árvvoštallojuvvojit vai ovddida rievttis njuovžilisvuoda bargonávccaid geavaheami oktavuodas.
- Divššohasdilijurddašeapmi ferte leat oahpahusa vuodđoprinsihppan.

Ovttasdoaimmaođastusa ulbmil ii joksojuvvo jus buot surggiin eai árvvoštallojuvvo ja čadahuvvo proseassat main mihttun lea buorebut áittardit ovttasdoaimmaperspektiivva, ja maidái nu ahte dat ii govsses eará kvalitehta- ja effektivitehtamihtuid. Jus nuppástuhttimiiguin galggaš lihkostuvvat de lea mearrideaddjin ahte ovdáneapmi ja nuppástuhttimat čadahuvvojit ovttasráđiid divššohas- ja bargiidorganisašuvnnaiguin. Dieđáhusas áigu danne departemeanta ráddjet nu ahte čilge dušše daid váldolinjjáid mat boahhtevas ovddidanbarggus berrejit leat vuodđun. Bargu galgá čadahuvvot sáhkálaga Máhttodepartemeanttain ja daid rámmaeavttuid siskkoabealde mat gustojit stivrendoaimmabijuide oahpahasásahusaid ektui.

3.4.3 Sihkkarastit buori ovttasdoaimma eará surggiiguin

Buorre ovttasdoaimma gaskal dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ja eará surggiid lea áibbas deatalaš ovttasdoaimmaođastusa ulbmiliid olaheamis.

Stuora oassi álbmogis ja dearvvašvuodabálvalusaid geavaheddiin leat fidnoaktiiva agis. Dimenšuvdna dearvvašvuoda – bargu lea hui deatalaš sihke danne vai eastada ja vuosttalda rávnjji dearvvašvuodabálvalussii, ja nuppe dásis fas jođáneappot máhccá bargui. Vášáhusat ee. “Raskere tilbake”, ahte čájehit bargo- ja čalgobeali ja dearvvašvuodabálvalusa ánggiruššan lea nu mávssolaš

buohcančuovvoleamis jus galgá lihkestuvvat. Dan muddui go lea vejolaš de berre deattuhit buhtalas bálvalusaid ovdalii sekvensiála dálkkodeami, nu ahte badjelmearálaš vuordináiggit oaniduvvojit ja beaktilis geaidnu ruovttoluotta sihkkarastojuvvo. Ollislaš ja ulbmillaš proseassa eaktuda buori ovttasdoaimma guoskevaš aktevrraid gaska. Ovttasdoaimma dearvvašvuoda – barggu dimenšuvnnas lea moalkái dannego das leat nu olu aktevrrat fárus geain leat iešguđet rolla (geavaheaddji, bargoaddi, fástadoavttir, NAV, spesialistadearvvašvuodabálvalus, gielda j.ea.)

Mánnga suorggis lea jođus ovddidanbargu, ja ovddosguvlui boahtit dárkileappot guorahallat movt dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ovttasbargu ránnábálvalusaiguin galgá áittarduvvot.

Čujuhit ee. Flatø-lávdegoddái maid ráđdehus nammadii čakčamánu 2008:s ja man mandáhtta lea čielggadit movt bálvalusat mánáide ja nuoraide heajos dilis sáhtta buorebut oktiiheivehit. Sihke lágat ja njuolggadusat ja daid geavat, ja oktiiheiveheami dárbu galgá leat čielggadeami vuodđun. Lávdegoddi galgá ovddidit iežas árvalusa jagi loahpas. Ovttasdoaimmaođastusa barggu árvalusain mat gusket mánáide ja nuoraide, deattuhuvvo earet eará ahte ovttasbargu surggiiguin dearvvašvuodabálvalusa olggobealde lea deatalaš.

Ráđdehus nammadii cuoŋománu 2008:s áššedovdilávdegotti mii galgá lagabui geahčadit veahkkeneavvosuorggi organiserema, ruhtadeami ja hálddašeami. Veahkkeneavvut leat dájvá deatalaččat ja dárbbaslaččat olbmuide geain leat oanehit áiggi dahje stuora guhkitáiggi doaimmashehttejumit, vai sii eambo ieža birgejit ja sáhttet ruovttuineaset ássat. Vuorraset olbmuide leat dat deatalaš eaktun vai sáhttet ain ássat ruovttus ja ieža birget nu bures go vejolaš. Guovddáš temán lea dálá bargujoahku ja ovttasbargoliibbat gaskal stáhta, gieldda ja eará aktevrraid. Lávdegoddi buktá árvalusastis juovlamánu 1.b. 2009:s ja Ráđdehus dáhttu, ovttasdoaimmaođastusa rámma siskkobealde, máhccat dasa maid ođđa gielddarolla mearkkaša veahkkeneavvohálddašeapmái.

Olbmuin geat čohkkájit giddagasas leat seamma divššohasvuoigatvuođat go álbmogis muđui. Jurájuste dan dihte vai oliha buoremus vejolaš čuovvoleami ovttaskas fáŋggas go lea čohkkáme, ja go ráhkkanan beassat giddagasas, de lea deatalaš ahte kriminálafuolahus ja dearvvašvuodabálvalus ovttasbarget ja ovttasdoaimmet ovttaskas dubmejuvvomii buorin.

3.5 Buot aktevrajoavkkut fertejit fárrui

Dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitihka bohtosat habmejuvvojit mánnga aktevrajoavkku áŋgiruššama geažil. Dainna vuoduin deattuhit golbma dilálašvuoda mat leat leamaš ovttasdoaimmaođastusa barggu vuodđun:

- Olu fágajoavkkut leat dovddahan departementii ahte dat joavkun ja dainna gealbbuin maid dat hálddašit, eai “fuomášuvvo” eai ge beasa fárrui dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ovddideapmái. Departemeanta lea ovttasdoaimmaođastusa ráhkadettiin deattuhan doalahit viiddis oktavuoda dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa fágajoavkkuiguin. Departemeanta oaivvilda maiddá leat deatalažžan ávkástallat iešguđet fágajoavkkuid gelbbolašvuodain ja vásáhusaiguin. Seammás go ovttaskas fágajoavkkuid bohtosiid deattuha, de lea seamma mávssolaš ahte ollislaš dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitihka lea dat mii lea ovddidanbarggu referánsarámman.
- Ovttasbargoodastusa áigumušas viidásetovdánahttit almmolaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ferte deattuhit mii eaktodáhtolaš organisašuvnnain rolla, doaibma, rámmaeavttut ja ovttasbargominstarat galget leat. Eaktodáhtolaš organisašuvnnain lea dál deatalaš rolla, ja berre leat áicevaš dasa movt nuppástuhttimat maid ovttasdoaimmaođastus sáhtta buktit, addet vuodu boahttevaš ovdánahttinbargui. Ovdánahttin ferte dáhpáhuvvat sáhkhalaga eaktodáhtolaš organisašuvnnaiguin doahhtalettiin daid ideavuoduid maidda organisašuvdna lea vuodđuduvvon. Elemeanttat ovttasdoaimmaođastusas mat sáhttet leat proseassa vearan leat earet eará eastadeapmi ja gielddaid rolla. Iešhálddašeami ja eallinkvalitehta lea maiddá áigeovdilis fáddá mas eará doaimmat go dušše dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat nai gáržžit oktavuodas leat guoskevaččat.
- Ovttasdoaimmaođastusa barggus ii leat leamaš fáddán rievdadit rámmaid dasa ahte geavahit priváhta bálvalusaid dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis. Daid rámmaid siskkobealde maid politihka bidjá priváhta bálvalusaide, lea deatalaš ahte leat rámmaeavttut mat sihke dorjot dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitihka ulbmiliid ja mat addet vuodu priváhta doaimmaid doibmii ja ovdánahttimii. Priváhta aktevrraiguin gulahallamis leat dán perspektiivvas váldán ovdan mánnga beali, earet eará ahte rámmaeavttut ja kontrávttat berrejit leat doarvái guhkilmasat. Boahttevaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ovdánahttimis fertejit leat proseassat priváhta aktevrraiguin mat ovddidit ja sihkkarastet ulbmillaš rámmaeavttuid.

3.6 Vásáhusat eará riikkain

Girjjálašvuođa dieđut čájehit ahte eurohpaláš ja oarjemáilmmi ođastusbargguin maŋemus logenar jagi leat deattuhan movt dustet hástalusaid go vuorraset olbmot, bistevas buohccit ja eallinvuohkebuozalmasat (omd. buoidun) lassánit ja nuppástuvvet.

Dát mielddisbuktá stuorát dárbbu dearvvašvuođabálvalusaide, ja maidái dárbbu differensierejuvvon, fágarasttildeaddji ja koordinerejuvvon bálvalusaide. Mánŋa maŋemus áiggiid odastusain leat leamaš deatalaš elemeanttat ovttasdoaimmama hárrái (integrerejuvvon bálvalusat), ja ođastusbarggu deaddu lea biddjon vuodđodearvvašvuođabálvalusa ovddideapmái.

Dat mii lea oktasaš lea ahte leat válljen addit stuorát ruhtadanovddasvástádusa ja eambo doaimmaid vuodđodearvvašvuođabálvalussii, omd. insentiiivvaid ovddidit bálvalusaid dán dásis (nugo Danmárkkus), dahje ahte leat addán vuodđodearvvašvuođabálvalusdássái bargun oastit dahje diŋgot spesialistadearvvašvuođabálvalusaid (Englánddas ja Suomas).

Nubbi oktasašvuohta lea ahte geahččaluvvojit ášahuvvot stuorát báikkálaš ovttagat go dat maid gieldda dássi dábálaččat ovddasta. Danmárku lea časkán oktii gielddaid, ja Suopma, Skottlándas ja Englándas leat fas ášahan sierra geografalaš guovlluid vuodđodearvvašvuođabálvalussii.

Lea mealgadii áigumuššan ášahit organisatoralaš nuppástuhttimiid mas deattuha báikkálaš guovddážiid (poliklinihkaid ja dearvvašvuođaguovddážiid) ja fágarasttildeaddji teamaid mat ovttasbarget divššohasdálkkodeamiin. Dávjá leat guovddážiin bargit sihke spesialistadearvvašvuođabálvalusas ja vuodđodearvvašvuođabálvalusas, ja iešhálddašeapmi deattuhuvvo eambo.

Nubbi oktasašvuohta lea ahte vuodđodearvvašvuođabálvalus áittarda eastadandoaimmaid, dávjá indiviidaguoskevas eastadanfálaldagain. Geavaheaddjeváikkuheapmi, divššohasdilálašvuođa suokkardallan ja duođastuvvon medisiinnalaš praksisa geavaheapmi lea dávjá adnon bálvalusovdánahttima vuodđun.

Dávjá geavahuvvojit maidái partnerortnegat, áinnas láchkananejuvvon (Skottlándas, Danmárku) vai dainnalágiin hobeha searvevuođa álbmoga bálvalusaid plánemis.

Dasto lea dábálaš ahte IKT-vuogádagaid ráhkadeapmi adno doarjun dihte fuolahusa ja dálkkodeami koordinerema, ja danne vai doarju diehtujuohkima dutkamii ja ovdánahttimii ja jođánit sáhtta álggahit ođda duođastuvvon dálkkodanvugiid.

Dearvvašvuođa- ja fuolahusdepartemeanta ja Našovnnalaš deavvašvuođabálvalusaid máhttogoovddáš čadahedje 2008:s jurddariđu mas olu riikkaid áššedovdit ledje mielde. Máhttogoovddáš lei ovdalgihtii ráhkadan raportta mii identifiserii áigejuovdilis čuoimmaid mat ledje vuodđun čoahkkima digáštallamiidda. Dát lágideapmi buvtii mávssolaš fuomášuhttimiid departemeantta bargui ovttasdoaimmaođastusain.

11 Erenoamáš hástalusat sámi álbmoga ektui

Leat guokte váldojurdaga mat leat guovddázis das movt ovttasdoaimmaođastus eaktuduvvo čuovvovuvvot sámi álbmoga guovdu:

- Nu movt kapihtal 17:s čilgejuvvo implementerema birra, de lea ođastusa oktavuodas áigumuššan gulahallat Sámedikkiin movt ovttasdoaimmaid vuoruheapmi ja málle sáhtta ávkkuhit sámi álbmogii.
- Ovttasdoaimmaođastusas lea guovddázis ahte eiseválddiid, bálvalusaid ja geavaheddjiid ovttasdoaimmamis galgá identifiseret mii buorre divššohasdilli lea, ja ahte sáhtta bajemus bálvalusvuoruhemiid rámmaid siskkobealde álggahit vuogádatdoaimbajuid mat dorjot buori divššohasdili. Dát eaktuduvvo leat deatalaš álgoperspektiivan boahttevaš barggus sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa ovdánahttimis.

Boksa 11.1 Fáktádiedut

Sápmelaččat ássat njealji riikkas: Norggas, Ruotas, Suomas ja Ruoššas. Norggas ássat dál sullii 70 000 sápmelačča. Eanas sápmelaččat ássat davimus fylkkain, erenoamážit Finnmárkkus ja Davvi-Tromssas, muhto maiddái Gaska- ja Lulli-Tromssas. Nordlánddas, Trøndelága fylkkain ja Hedmárkkus ássat sámit. Dál leat olu sápmelaččat fárren gávpogiidda ja čoahkkebáikkiide guhkin eret ruovttubáikkis. Muhto mis eai leat ođđa diedut das man olu sápmelaččat Norggas duođai leat ja gos sii ássat. Duššefal muhtun gielddain lea sápmelaččat eanetlogus. Dat leat gielddat sámegeala hálddašanguovllus – gos sámegeala ja dárogeala leat dássásaš gielat almmolaš hálddašeamis. Sámegeala hálddašanguovlui gullet Guovdageaidnu, Kárášjohka, Porsáŋgu, Deatnu, ja Unjárga Finnmárkkus, Gáivuotna Davvi-Tromssas, Divttasvuodna Nordlánddas ja Snoaase Davvi-Trøndelagas. Sámelága (láhka geassemánu 12.b. 1987 nr 56) cealká § 3-5:s sámegeala birra ná: ”Viiddiduvvon vuoigatvuohta atnit sámegeala dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis. Sus guhpte háldiida sámegeala atnit suodjalan dihte beroštumiidis báikkálaš ja guovlulaš almmolaš dearvvašvuoda- ja sosiálahálddusain, lea vuoigatvuohta oazžut bálvalusa sámegealli”. Dain gielddain ja fylkkagielddain mat leat sámegeala hálddašanguovllus lea erenoamáš ovddasvástádus ovdánahttit dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid mat heivejit sámi álbmogii, daid geatnegasvuodaid vuodul maid Sámeláhka addá.

11.1 Giella

Olu sápmelaččain lea dárbu ja riektevuoigatvuohta atnit iežaset eatnigiela go galget gulahallat dearvvašvuodabargiiguin. Giellaváttut sáhttet dagahit ahte ii oáččo rievttis fágalaš čielggadeami, rievttis diagnosa ja rievttis divššu. Dearvvašvuoda- ja fuolahusbargit fuomášit dábbalaččat lea go geavaheaddjái vattis mitalit dárogillii. Muhto dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas eai nagot doarvái bures veahkehit sámegealagiid dákkár dilálašvuodain. Dál lea vuos menddo unnán dearvvašvuodabargiin sámegealgebbolašvuohta, ja dulkonbálvalus lea menddo gárži. Ollusat eai dáhtostuva mitalit ahte sii eai ipmir dahje ahte sii dárbašit dulka. Muhtun sápmelaččat eai oza veahki dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas vaikko sáhttet mearkkašahhti veahkedárbbut. Sihke stáhta, fylkkagielda ja gielddat gos ássat sápmelaččat lea ovddasvástádus čoavdit giellaváttisvuodaid go addet bálvalusaid, vai vuodlaš geavaheaddjevuoigatvuođat devdojuvvojit.

Dán áigge leat vuostazettiin mánat vuollel skuvlaagi, doaimmashehttejuvomat ja boares olbmot, áibbas ovttagielagat. Sidjiide neaktá áhahusgalledeapmi hirmat amasin. Eanebuin nai go dušše ovttagielagiin leat váttisvuodat gulahallat dárogillii ja áddet dárogiel dieduid heahdedilis, ja buozalmasvuohta ja peršovnnalaš váttisvuodat sáhtta olbmui neaktit heahtedillin. Dát joavku berre beassat geavahit iežas giela go deaivvadit dearvvašvuoda- ja fuolahussurggiin. Sámegeala ii galgga dalle leat divrras buorin mii dušše fállujuvvo sidjiide geat eanemusat dárbašit veahki.

11.2 Kultuvrralaš gulahallan

Kultuvrralaš gulahallanválttisvuodat gaskal dearvvašvuoda- ja fuolahusbargiid ja sápmelaččaidda lea dat go bargit eai dovdda, dahje ádde sápmelaččaidda duogáza, jurddašuvuogi dahje meanuid.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusbargit láhttejit maiddái dávjá dakkár vuogi mielde maid sápmelaš kultuvrralaččat amasta. Dat gusto erenoamážit láhttenorpmaide ja ášahusaide mat guhkes korridorvraiguin ja unnán servvoštallamiin nektet amasin.

Sámi álbmogis lea boares vierrun iešveahkehit iežas ja geavahit peršovnnalaš fierpmádagaid eastadan dihte dearvvašvuodaváttuid ja čoavdit peršovnnalaš váttisvuodaid. Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii sáhtta dávjá leat hástalussearvat dáiguin resurssaiguin nu ahte dat ávkkuhit goappašat guvlui. Erenoamážit sáhtta álbmotmedisiidna ja lagas birrasa vuoiŋjalaš veahkki leat juoga maid dearvvašvuoda- ja fuolahusbargit eahpidit.

11.3 Hástalusat

Váilevaš giella- ja kulturipmárdus sáhtta dagahit ahte dávdamearkkat vearrut dulkojuvvojit, ja dálkkodeapmi ja medisineren, dahje váilevaš dakkáraš, oažžu duodalaš váikkuhusaid. Orru leame nu ahte sámi álbmoga buozalmasat leat váilevaččat raporterejuvvon. Erenoamážit psyhkalaš dearvvašvuoda, riegádahttima, medisiinnalaš veahki, bistevas dávdmaid, boarisvuoda ja jápmima dáfus čuožžilit váttisvuodat ja moaitámušat dearvvašvuodabálvalusa guovdu. Iešguđet bálvalusdásiin leat dásožii unnán deattuhan buozalmasa dili sámi álbmoga dearvvašvuodabálvalusa hárrái. Dan oktavuodas lea dárbu guorahallat lea go vejolaš ásahtit elektrovnnalaš gulahallama sámegillii bálvalusdásiin ja siskkáldasat dearvvašvuodabálvalusas. Sámediggi lea 1999 rájes hálddašan dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusa prošeavttaid doarjjaruodaid. Dát leat mealgadii leamaš adnon gielddalaš dássái. Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta áigu gulaskuddat Sámedikkiin movt dáid doarjjaruodaid eambo sáhtáii atnigoahit ollislaš divššohasdilálašvuodaide iešguđet dearvvašvuodabálvalusaid sirddáseamis, ja bálvalusdásiid ovttasdoaimmii.

Dearvvašvuodabálvalus mas lea eambo desentraliserejuvvon spesialistadearvvašvuodabálvalus ja mas lea fáldat buohcciviesuid olggobealde ja divššohasaid lahka, lea erenoamáš buorre sámi álbmogii. Dasto attáii dakkár organiseren dássedis sámegiel dearvvašvuodafáldaga ja ovddidivččii sámi fágagelbbolašvuoda. Vuoddearvvašvuodabálvalusa nannen lea mávssolaš ángiruššansuorgin ovttasdoaimmaođastusas. Oppalaš doaimmat nugo buoret gielddalaš organiseren, fástadoavttirrolla ovddideapmi, gielddaovttasbargu nanu fágabirrasiguin ja IKT-ovdánahttin, leat maiddái ođastusat mat livčče ávkin sámi álbmogii. Go lea sáhka ekonomalaš insitameanttain gielddaide, de lea deatalaš vuhtiiváldit sámegiel hálddašanguovlluid danne go dain lea geatnegasvuohka addit ovttađassásaš dearvvašvuodabálvalusaid sihke sámegillii ja dárogillii.

Boksa 11.2 Sámi našovnnalaš gealboguovddáš – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen

Sierra stáhtaruodaid vehkiin leat MNP-Karášjohka ja DPS-Leavdnja sáhttan ovdánahttojuvvojit ollislaš našovnnalaš gealboguovddázin sámi psykiatriijja várás (“*Sámi našovnnalaš gealboguovddáš – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen*” – “*SÁNAG*”). Dál leat dán ášahusas guokte váldoossodaga: nubbi Karášjogas mánaid ja nuoraid vástte (doppe lea MNP-klinihkka, johtti teama, nuoraidpsykiáhtralaš teama, bearašossodat ja nuoraidpsykiáhtralaš ossodat, ja nubbi fas Leavnjjas mii lea rávisolbmuid várás (mas lea ossodat, fáhkka buohcciteama ja poliklinihkka).

Dasto lea ášahuvvon nugohčovuvvon “fágaolbmuid satelihtat” julevsámi guovllus (Divttasvuonas) ja lullisámi guovllus (Snoaases), ja vel Oslos. Dát SÁNAG modealla mas lea nanu vuoddu sámi birrasis ja mas leat fágaolbmot iešguđet sámi guovlluin, lea čájehuvvon leat positiivan ja dan lea sámi biras bures váldán vuostá.

11.4 Spesialistadearvvašvuodabálvalus

Sámi álbmot lea mañemus jagiid moaitán spesialistadearvvašvuodabálvalusa dainna go lea heajos ovttasdoaimma ja gulahallan sámi divššohasaid/lagas olbmuid ja dearvvašvuodabargiid gaska. Regionála dearvvašvuodadoaimmahagaid bargočilgehusdokumeanttain, lea mañemus jagiid bajemus ulbmilin leamaš ahte dearvvašvuodabálvalusat galget addit ovttaárvosaš fáldadaga beroškeahhtá čearddalaš duogážiis. Regionála dearvvašvuodadoaimmahagain lea čielga ovddasvástáduš fuolahit fáldadaga sámi álbmogii. Sámi divššohasaid vuoiŋatvuohka ja dárbu oažžut heivehuvvon bálvalusaid, galgá gáibiduvvot ja čalmmustahttojuvvo plánemis, čielggademiin ja go mearrádušat dahkkojit. Galget maiddái ášahuvvot dulkonbálvalusat divššohasaide geat dan dárbašit. Regionála

dearvvašvuodadoaimmahagat galget álggahit doaimmaid nannet bargiid giella- ja kulturgelbbolašvuoda sámi álbmoga hárrái.

Davvi Dearvvašvuodadoaimmahat RHF gaskkustii 2008:s ja 2009:s gáibádusa nannet fáldalaga sámi álbmogii bargočilgehusdokumeantasttis dearvvašvuodadoaimmahagaide. Dulkonbálvalusaid heiveheapmi, gelbbolašvuoda nannen, bargiid sámi giella- ja kulturgealbbu didolašvuolta ja sámeielat bargiid rekrutteren leat deatalaš faktorat.

Davvi Dearvvašvuodadoaimmahat RHF lea jahkásaš diedáhusastis departementii 2008:s raporterren ahte sámi dulkonbálvalus gávdno Finnmárkku Dearvvašvuodadoaimmahagas HF beaivet. Go ii leat dábaláš bargočilgehus de fáldá Finnmárkku Dearvvašvuodadoaimmahat HF dulkonbálvalusa telefonna bokte. Davvi Dearvvašvuodadoaimmahat RHF deattuha ahte lea deatalaš čuovvolit barggu dulkonbálvalusa buoridemiin sámi álbmogii maidái 2009:s. Bargočilgehusdokumeanttas Finnmárkku Dearvvašvuodadoaimmahakii HF 2009:s cuige Davvi Dearvvašvuodadoaimmahat RHF ahte dearvvašvuodadoaimmahat galgá fuolahit dulkonbálvalusa divššohasaide geat dárbašit sámeielat dulkka, lasihit sámeielat bargiid, omd. fáldat sámeieloahpu, čalmmustahttit doaimma mánggakultuvrralašvuoda, omd. virgealmmuhusaid, galbema jna. bokte, ja ahte dearvvašvuodadoaimmahat galgá ovttasbargat SÁNAG:in (Sámi našovnnalaš gealbovuoddážiin) iežas bálvalusfáldalaga gelbbolašvuodaloktemiin.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta áigu sáhkálaga Sámedikkiin árvvoštallat prošeavtta mas ulbmilin lea buoridit dulkonbálvalusa vel eambo. Prošeakta álggahuvvo plánaáigodagas, muhto dat lea ain plánema vuolde ja loahpalaš hápmi ja ruhtadeapmi ii leat vel čielggas.

Olggosaddán:
Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta

Čállosa gávnnat dán interneahhtačujuhusas
www.ráddehus.no

Design collage: Magnolia design as
Govat: Henriette Berg-Thommassen
Illustrašuvnnat: Anne Kristin Hagesæther

Deaddileapmi:
Departemeantta bálvalusguovddáš 01/2010
preantalohku XXXX

